

**IHMISIIN VIITTAAVAT SANAT
ETELÄPOHJALAISISSA MURRESANAKIRJOISSA**

Suomen kielen
pro gradu -tutkielma
Jyväskylän yliopistossa
maaliskuussa 2007

Outi Toijanniemi

JYVÄSKYLÄN YLIOPISTO

Tiedekunta – Faculty HUMANISTINEN	Laitos – Department kielten laitos
Tekijä – Author Toijanniemi, <u>Outi</u> Maria Elina	
Työn nimi – Title IHMISIIN VIITTAAVAT SANAT ETELÄPOHJALAISISSA MURRESANAKIRJOISSA	
Oppiaine – Subject suomen kieli	Työn laji – Level pro gradu -tutkielma
Aika – Month and year maaliskuu 2007	Sivumäärä – Number of pages 101 sivua
Tiivistelmä – Abstract Pro gradu -tutkielmani käsittelee Etelä-Pohjanmaan murteen ihmisiin viittaavia sanoja. Aineistonani on neljä kansanomaista murren sanakirjaa: <i>Eheroon taharoon</i>, <i>Ei lisä pahoota</i>, <i>Johannyttoki Lapuan murteella</i> ja <i>Suunmuutetta – murren sanoja Ilmajoelta</i>. Tarkastelen sanakirjoista substantiiveja ja adjektiiveja, kuten <i>flikuski</i> 'tyttönen', <i>kähäläs</i> 'hidas ja kankea' ja <i>urii</i> 'ujo'. Tavoitteenani on selvittää, millaisia ihmisiä sanoilla nimitään ja millä keinoin. Tutkielmassa on kolme päänäkökulmaa. Tarkastelen ensinnäkin sanojen merkityksiä. Olen luokitellut samanmerkityksiset sanat semanttisiin ryhmiin, jotka kuvaavat muun muassa ihmisen henkisiä ja fyysisiä ominaisuuksia (tyhmyys, laiskuus, suulaus, lihavuus, laihuus, epäsiisteys). Ryhmät osoittavat, että murren sanat ovat harvoin neutraaleja; ne kuvaavat ihmisen vastakkaisia piirteitä ja ovat erityisen kielteissävytteisiä. Selvitän myös sanojen rakennetta ja sen suhdetta merkitykseen. Tarkastelen äänneitä, johtamisperiaatteita, yhdyssanoja ja sanaliittoja sekä sanaston metaforisuutta. Tässä hyödynnän teoriaa sanojen motivaatiosta. Tutkielma valaisee murren sanojen äännesymboliikkaa. Ihmisiin viittaavissa sanoissa pejoratiivisia foneemeja ovat esimerkiksi <i>l</i>, <i>m</i> ja <i>r</i> sekä <i>o</i>, <i>ä</i> ja <i>ö</i>. Johtimista tavallisimpia ovat <i>-inen</i>, <i>-es</i> ja <i>-ri</i>, joista <i>-es</i> on ominainen juuri eteläpohjalaisille murteille. Kolmanneksi tarkastelen murren sanojen ilmentämiä asenteita ja heimostereotypiaa. Etelä-Pohjanmaan murteeseen ja sen puhujiin liitetään tyypillisesti tietynlaisia ominaisuuksia ja mielikuvia, kuten rehtiys, karskius, itsepäisyys ja suorapuheisuus. Eteläpohjalaisten heimoidentiteetti on vahva ja se ilmenee myös kansanomaisista murren sanakirjoista. Ihmisiin viittaavat sanat kuvaavat stereotyyppisiä piirteitä, kuten ahkeruuden arvostamista ja laiskuuden halveksimista. Sanasto on hyvin deskriptiivistä ja kuvailevaa. Se kuvastaa humoristisuutta, nokkeluutta ja Etelä-Pohjanmaan murteen ilmaisuvoimaisuutta.	
Asiasanat – Keyword murteet, Etelä-Pohjanmaa, leksikologia, semantiikka, identiteetti, stereotyyppiat	
Säilytyspaikka – Depository Fennicum	
Muita tietoja – Additional information	

SISÄLLYS

1. JOHDANTO	1
1.1. Sanasto murteen kuvaajana	1
1.2. Etelä-Pohjanmaan alue ja murre	2
1.3. Murresanakirjojen ominaispiirteitä	3
1.4. Tutkimustehtävä	6
1.5. Aineisto	8
1.6. Sanojen merkityksistä	11
1.7. Näkökulmia murresanastoon	12
2. MURRESANOJEN KUVAAMA IHMINEN	15
2.1. Sävyttyneitä synonyymeja	15
2.2. Ikä ja sukupuoli	15
2.2.1. Lapset	15
2.2.1.1. Tyttö	17
2.2.1.2. Poika	18
2.2.2. Aikuiset	19
2.2.2.1. Nainen	19
2.2.2.2. Mies	20
2.3. Fyysiset ominaisuudet ja ulkoinen olemus	22
2.3.1. Fyysinen koko	22
2.3.2. Vartalonhallinta ja fyysinen olotila	25
2.3.3. Ulkoinen olemus	30
2.3.4. Fyysiset yksityiskohdat	32
2.4. Psyykkiset ominaisuudet	32
2.4.1. Luonteenpiirteitä kuvaavasta sanastosta	32
2.4.2. Tyhmyys, hajamielisyys ja nokkeluus	33
2.4.3. Laiskuus, huolimattomuus ja ahkeruus	36
2.4.4. Vilkkkaus ja tosikkous	37
2.4.5. Dominoivuus ja ujous	38
2.4.6. Epärehellisyys ja luotettavuus	40
2.4.7. Kiukkuisuus ja hyväntuulisuus	41
2.4.8. Itsepäisyys	42
2.4.9. Ilkeys ja kohteliaisuus	43
2.4.10. Säästäväisyys ja tuhlaavaisuus	44
2.4.11. Piirteiden painottuminen sanastossa	44
2.5. Puhuminen	45
2.6. Ihmisen epämiellyttävät piirteet	48
2.7. Ihminen suhteessa toisiin	49

3. MURRESANOJEN MOTIVAATIO	51
3.1. Äänteellisesti motivoidut sanat	51
3.1.1. Deskriptiivisyys	51
3.1.2. Vokaalit	54
3.1.3. Konsonantit	63
3.2. Morfologisesti motivoidut sanat	70
3.2.1. Johdokset	70
3.2.1.1. <i>-inen</i>	70
3.2.1.2. <i>-es</i>	73
3.2.1.3. <i>-ri</i>	74
3.2.1.4. <i>-vA</i>	75
3.2.1.5. <i>-kkA</i>	76
3.2.1.6. <i>-tOn</i>	76
3.2.1.7. Muita johtimia	76
3.2.1.8. <i>i</i> -loppuinen diftongi	77
3.2.2. Yhdyssanat	79
3.2.2.1. Yleisiä piirteitä	79
3.2.2.2. Adjektiivi määriteosana	80
3.2.2.3. Bahuvriihiyhdyssanat	81
3.2.3. Sanaliitot	82
3.3. Semanttisesti motivoidut sanat	83
4. HEIMOSTEREOTYPIA JA SANASTON ILMENTÄMÄT ASEENTEET	87
4.1. Stereotyyppinen yhteisöidentiteetti	87
4.2. Murresanojen ilmentämä ihmiskuva ja asenteet	90
5. PÄÄTÄNTÖ	95
LÄHTEET	97

1. JOHDANTO

1.1. Sanasto murteen kuvaajana

Suomen kielen murteita erottavat toisistaan äänne-, muoto- ja lauserakenteen piirteet sekä sanasto. Omaleimainen sanasto vaikuttaa osaltaan murteiden vivahteikkuuteen, koska tietyille murteelle ominaiset sanat saattavat olla tunnettuja hyvin suppealla alueella. Eri murteille tunnusomaisen sanaston merkitys on oivallettu varhain, ja murreosanasto on kerätty talteen pitäjittäin vuodesta 1896 lähtien. Sanastoja kartutettiin järjestelmällisesti samoilta ihmisiltä keskittyen kerralla muutamaosa-alueeseen, kuten ihmisen kehoon ja sen toimintaan. Sanastustyössä havaittiin, että täydellistä pitäjänosanastoa ei voi kerätä, koska murteen käyttö on tietyllä alueellakin hyvin yksilöllistä. Kansankielen sanoja on arkistoitu Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran aloitteesta, ja niistä toimitetaan tieteellistä *Suomen murteiden sanakirjaa*. (Rapola 1990: 30; Vilkuna 1976: 15–16; Ruoppila 1976: 38, 41; ks. myös Strandberg 2004: 10–11.)

Murreosanaston voidaan tavallisesti ymmärtää muotoutuvan ainoastaan sellaisista sanoista, joita yleiskieli ei lainkaan tunne. Murteiden ja yleiskielen sanastoja ei kuitenkaan ole syytä pitää täysin vastakkaisina, koska suomen yleiskieli pohjautuu murteisiin. Myös murreosan käsite on häilyvä. Arkisessa kielenkäytössä käsitteellä **murreosana** voidaan viitata mihin tahansa yleiskielestä poikkeavaan kielenpiirteeseen. (Tuomi 1989b: 12; Mielikäinen – Palander 2005: 97.) Tässä yhteydessä tarkoitan murreosana sellaista sanaa, joka ei ole yleiskielen mukainen sekä muotorakenteeltaan että merkitykseltään, kuten *jumpsahros* ’hidas liikkeissään’ ja *presuutes* ’huolimaton’. Toisin sanoen murreosana on tietyllä murrealueella jostakin tarkoitteesta käytettävä sana, jonka rakenteessa ilmenee murteelle tyypillisiä piirteitä. Murreosana voi myös olla rakenteeltaan yleiskielinen, mutta murteessa sitä voidaan käyttää yleiskielestä poikkeavassa merkityksessä, kuten *raato* ’työnteon jälkeen uupunut’.

Huomattava osa murreosanoista on kadonnut jokapäiväisestä käytöstä. Tämä johtuu monista syistä, kuten elämänpiirin ja elinkeinorakenteen muutoksista. Murteiden käytön vähentymiseen on vaikuttanut myös niiden leimautuminen ja arvostuksen puute. Aiemmin kiinnostus murteisiin onkin ilmennyt lähinnä kielihistorian tutkimuksessa. (Mielikäinen 2001: 5; Rapola 1990: 18–19; ks. Karhu 2001: 5.)

Murteiden arvostus on lisääntynyt merkittävästi 1990-luvun alkupuolelta lähtien. Syntyi niin sanottu murrebuumi, jonka seurauksena luotiin uutta murrekirjallisuutta ja mur-

rekäänöksii. Mielenkiinto murteiden elvyttämiseen ilmeni myös kotiseututyössä. Kotiseudun murre koettiin tärkeäksi ja sanasto säilyttämisen arvoiseksi. Aktiiviset kotiseututyön tekijät keräsivät oman pitäjän tai alueen murre sanoja ja muotoilivat niille kansanomaisia selityksiä. Kerättyjä sanastoja julkaistiin, ja tällaiset kansanomaiset murre sanakirjat pitävät osaltaan yllä kansankulttuuria ja murteidentuntemusta. (Mielikäinen 2001: 5; Rapola 1990: 19; Arve 2002: 70; Välimäki 1988: 6; ks. myös Björkbacka 2002: 52–56; Kukkonen 2002: 7; Leipälä 2000: 82–84.)

Tässä tutkielmassa tarkastelen kansanomaisia murre sanakirjoja ja niistä poimimaani ihmisiin viittaavaa sanastoa. Tämän rajauksen avulla selvitän, millaisia ihmisiin viittaavia sanoja sanakirjantekijät ovat sisällyttäneet kirjoihin, miten sanoja on selitetty ja mitä ne kertovat tietyn murrealueen ihmisistä. Sanakirjat kuvaavat Etelä-Pohjanmaan murretta, joka on maantieteellisesti selvärajainen ja kielenpiirteiltään yhtenäinen.

1.2. Etelä-Pohjanmaan alue ja murre

Maantieteellisesti Etelä-Pohjanmaa sijaitsee Länsi-Suomessa. Alueen asuttamisesta ja väestön mukautumisesta ei ole varmaa yksiselitteistä tietoa. Väestöä on kuitenkin tullut ensinnäkin Ylä-Satakunnasta, sillä Etelä-Pohjanmaa on ollut satakuntalaisten eräaluetta. Kaupankäynnin seurauksena ihmisiä muutti Pohjanmaalle Varsinais-Suomesta. Alueella on myös ruotsalaislähtöistä väestöä sekä savolaisia ja karjalaisia. Muuttoliikkeiden selvittämisessä on auttanut erityisesti paikannimistö, jota eri alueilta Etelä-Pohjanmaalle muuttaneet ihmiset ovat muokanneet. Monensuuntaisten muuttoliikkeiden seurauksena alueella ovat vaikuttaneet myös eri kielimuodot, mikä näkyy murteessakin. Murre rajaa Etelä-Pohjanmaan aluetta selvästi ja ilmentää sen kulttuuria. (Luukko 1950: 20, 59–61, 76, 242; Heikinmäki 1988: 379.)

Etelä-Pohjanmaan murre kuuluu länsimurteisiin, jotka muodostuvat lounais- ja hämäläismurteista sekä pohjalaismurteista. Murteen rajapitäjiä ovat Isojoki, Kauhajoki, Jalasjärvi, Peräseinäjoki, Alavus, (Töysä), Kuortane, Lapua, Kauhava, osa Korttesjärveä, Alahärmä ja lännessä ruotsinkieliset kunnat. Murteesta käytetään nimityksiä Etelä-Pohjanmaan murre tai eteläpohjalaiset murteet. Yksikön käyttäminen ei ole yksiselitteistä, vaikka murrealue onkin hyvin yhtenäinen. (Rapola 1990: 125; ks. Laurosela 1913 ja 1915: IX; Kettunen 1930: XXXV.)

Etelä-Pohjanmaan murteen tunnusomaisia piirteitä ovat seuraavat. (Rapola 1990: 126–128; Laurosela 1913 ja 1915: XIV–XV.) Esimerkit ovat tutkimusaineistosta.

- yleiskielen *d*:n vastineena on *r*: *tomahros*
- jälkitavun vokaali kahdentuu: *mehoos*, *muluutes*
- *ts*:n vastineena on *tt*: *mettäpöllöö*
- inessiivin pääte on *s*: *hyväs hankas*
- *h* on säilynyt sanoissa, joissa se on pääpainottoman tavun vokaalin jäljessä ja kahden vokaalin välissä: *näläkähinen*
- *h*-loppuiset nominatiivit ovat *s*-loppuisia: *yres*
- ”pääpainottomien tavujen *i*-loppuiset diftongit ovat kehittyneet pitkiksi vokaleiksi”: *mölökähäinen*, *öhhöönen*
- ”jälkitavujen *oa*, *öä*, *ea*, *eä* ovat – – muuttuneet *ua*:ksi, *yä*:ksi, *ia*:ksi ja *iä*:ksi”: *krapia*, *tyrniä*
- sananalkuinen konsonanttiyhtymä: *flataanen*, *kräkkä*
- svaavokaali: *huhuritoon*, *nuhuju*

1.3. Murresanakirjojen ominaispiirteitä

Murresanakirja voi olla lingvistinen eli tieteellinen tai kansanomainen eli ei-tieteellinen. Molemmat kuvaavat puhuttua kieltä mutta eroavat sekä tavoitteiltaan että sisällöltään. Tyyppillinen **lingvistinen murresanakirja** on Suomen murteiden sanakirja (SMS), joka on saanut alkunsa jo vuonna 1868. Sitä varten on koottu sanoja järjestelmällisen keruuohjelman mukaisesti. Sanakirja kuvaa suomen kaikkien murteiden sanastoa ja keskittyy ainoastaan murre sanoihin.

Lingvistinen sanakirja painottaa laatua ja luotettavuutta. Sanat selitetään monipuolisesti muun muassa semantiikan eli merkityssisällön, äänteellisen vaihtelun ja levikin kannalta. Toisinaan sanan merkityksen tarkkaan rajaamiseen käytetään apuna kansatieteeseen pohjautuvaa kuvausta. Epäselvissä tapauksissa sanojen määritelmässä ollaan hyvin tarkkoja, ja tällöin selvitetään esimerkiksi sanan levikki, sanan ja siitä annetun esimerkin vastavuus sekä hakusanoittajan mahdollinen virhe. (SMST 1988: 8–9; Tuomi 1989b: 12–13, 82; Strandberg 2004: 18–22.)

Kansanomainen murresanakirja ei ole yhtä tarkka kuin lingvistinen. Sen pääasiallisena tavoitteena on kuvata ja tallentaa yhden paikkakunnan tai tietyn suppean murrealueen sanastoa ja selventää sanojen merkityksiä. Kansanomainen sanakirja saattaa sisältää sanoja, joita käytetään laajalti eri murteissa ja jopa yleiskielessä. Kriteerinä tällaisten sano-

jen hyväksymiseksi sanakirjaan on se, että niitä käytetään myös kyseisellä murrealueella. (Naskali 2004: 15–16.)

Kansanomaiset sanakirjat eivät ole keskenäänkään yhtenäisiä, koska niiden toimitusohjeet eivät ole yhdenmukaiset ja toimituskuntien asiantuntijuus vaihtelee. Sanakirjoja ovat toimittaneet vaihteleva määrä kansanomaisia ja muita asiantuntijoita sekä murteenkäyttäjiä, joten murreosanaston luotettavuutta ei ole tarkistettu yhdenmukaisesti eikä kaikenkattavasti.

Molempien tyyppiset sanakirjat rakentuvat sana-artikkeleista, joihin kuuluu hakusana ja siihen liittyvät tiedot. Lingvistisen sanakirjan **hakusanan** valinnassa otetaan huomioon ennalta määritellyt kriteerit. Tavallisesti hakusana on joko yleiskielisin tai murteissa kaikista yleisin muoto. Saman hakusanan yhteydessä esitetään yleensä sanan äännevariantit ja siitä muodostetut johdokset. Muut variantit ovat sanakirjassa itsenäisinä hakusanoina, joiden sana-artikkeleissa on viittaus pääasialliseen hakusanaan. Näin yhden hakusanan ja sana-artikkelin perusteella esitetään mahdollisimman kattava tieto. (SMST 1988: 10–12.)

Kansanomaisessa murreosanakirjassa hakusanat ovat murreasuisia eli sana on merkitty siihen äänne- ja muotoasuun, jossa se murteessa tunnetaan, kuten *pehmoonen* 'saamaton' ja *ehiä* 'ehyt, ehjä'. Jos hakusana on yleiskielinen, sillä on murteessa tavallisesti eri merkitys kuin yleiskielessä: *tassu* 'vauhditon pituushyppy'. Silti kansanomaisissa sanakirjoissa on myös murreasuisia yleiskielen sanoja, kuten *tuores* 'tuore'. Toisinaan sanan eri variantit ovat itsenäisinä hakusanoina, mutta usein yhteen sana-artikkeliin on liitetty useampia variantteja, kuten seuraavissa esimerkeissä. (Naskali 2004: 24, 28.)

nykästä, nyäästä 'nykäistä' (Tuomikoski ym. 1988)

plehtevä, polleva, porho, pohatta 'arvonsa tunteva, varakas' (Karhu 2003)

polleva ks. **mohkeva** (Karhu 2003)

mohkeva, möllevä, polleva 'arvokas, ylpeä' (Karhu 2003)

Sana-artikkeli muodostaa yhtenäisen kokonaisuuden ja siinä ovat kaikki tärkeimmät hakusanaan liittyvät tiedot. Lingvistisessä sanakirjassa yhteen sana-artikkeliin voi kuulua erilaisia yksiköitä eli merkitysryhmiä, jotka erotetaan toisistaan pystyviivalla sanan *selitysosaan* ja *esimerkkiosaan*. Joissakin laajoissa artikkeleissa voi olla myös *yleinen osa*, joka on heti hakusanan jälkeen. Tähän osaan kuuluvat yleiset, koko artikkelia koskevat tiedot. (SMST 1988: 10, 45.)

alapaalainen a. *Alapaulane*, «alakuloinen, masentunut». Kars | *Piikatyttösten elämä pahai emäntäin kans ov vaij jotenki alapaulasta*, orjallista. Perh (SMS)

elssa n. Huonotapaisesta, tottelemattomasta: *Olekkko mikä elssa! Olekko elssa et saa miestäkää!* Porv (SMS)

Lingvistisessä sanakirjassa sana-artikkeliin kuuluvien merkitysryhmien muodostamisessa kiinnitetään huomiota esimerkiksi sanan yleismerkitykseen ja erikoismerkitykseen, konkreettiseen ja abstraktiin merkitykseen sekä laaja- ja suppea-alaiseen merkitykseen. Tieteellisessä sanakirjassa selitysosa on tavallisesti pieni, ja siihen kuuluvat pääasiassa tiedot sanan merkityksestä – eli merkityksenselite – ja levikistä sekä tarpeellisista viittauksista. Sanan ydin tiivistyy sana-artikkelien esimerkiosassa, jonka tehtävä on selventää sanan käyttöä eri yhteyksissä sekä selittää ja kuvailla sitä. (SMST 1988: 46–47, 93; ks. Tuomola 1935: 137–139.)

Kansanomaisen murre-sanakirjan sana-artikkeli on tyypillisesti pelkistetty versio lingvistisestä sana-artikkelista. Siinä on hakusana, sanan merkityksen selite ja toisinaan myös käyttöyhteyttä kuvaava esimerkkilause. Lisäksi joissakin artikkeleissa on tieto sanaluokasta. (Naskali 2004: 36.) Viimeisessä esimerkissä on sanaluokkatiedon jälkeen tyypisanaluetteloon viittaava numero. Kirjan lopussa olevasta tyypisanaluettelosta selviää sanan taipuminen.

1. **muliahtaa** pudota. *Säkkikuorma oli tehty huonosti. Kuk kärryt sillannotkos vähä nytkähti, niin pari säkkiä muliahti kyytiltä.*

2. **muliahtaa** ks. **moliahtaa**. (Karhu 2003)

moliahtaa, muliahtaa, piskahtaa tulla mieleen yhtäkkiä. *Yhtäkkiä se asia vaimum mieleheni moliahti, ja niin kauvvan kum minoon sitä funteerannu.* (Karhu 2003)

kohelo (a.) 76 tyhmän ylpeä. *Joka on oikeen kohelo sei ymmärrä hävetäkää.* (Tuomikoski ym. 1988)

Lingvistisen sanakirjan **selite** on aina yleiskielinen. Sen täytyy olla selkeä, yksityiskohtainen, yksiselitteinen ja mahdollisimman kattava, mutta ei kuitenkaan liian laaja-alainen. Suomen murteiden sanakirjaan koottujen sanojen ja niiden selitysten alkuperäisen kirjaajan selitys ei tavallisesti ole sellaisenaan hyvä. Sanakirja on objektiivinen, minkä takia sana-artikkeleista on pyritty karsimaan pois kaikki yksilön kieltä ja asenteita ilmentävät piirteet. Sanan kansanomaisen selittäjä saattaa korostaa sanasta epäolennaisia piirteitä ja merkityksiä, minkä kustannuksella tärkeämmät merkitykset voivat jäädä piiloon. (SMST 1988: 72–74.)

Merkitys selitetään yleensä synonyymilla tai määritelmällä, joissakin tapauksissa molemmilla. Synonyymiselite tarkoittaa mahdollisimman tarkkaa samanmerkityksistä yleiskielen tai murteen sanaa. Vastaavasti selitteessä voi olla useita synonyymeja, joiden muodostama merkitys on sama kuin hakusanalla. Lingvistisessä sanakirjassa synonyymia parempi ja tarkempi on määritelmäselite. Määritelmä kuvaa ensisijaisesti sanan tehtävää kielessä, ja siinä esitetään ainoastaan merkityksen kannalta olennaisimmat seikat. (SMST 1988: 75–76; Vilppula 1987: 14–15.)

Kansanomaisessa murre-sanakirjassa sanojen selitteet eivät ole täysin objektiivisia. Sanakirjan tarkastelija ei voi tietää varmasti, kuinka kattava sanan selitys on. (Naskali 2004: 37.) Joissakin tapauksissa sana on selitetty ainoastaan yhdellä synonyymilla, joka saattaa antaa sanalle joko liian laajan tai liian suppean käyttöyhteyden, kuten *huluvatoon* 'yltiöpäinen' ja *lakia* 'avara'. Toisinaan sanan merkityksen selityskin on murteellinen tai arkinen: *olematoon* 'ouroksuttava', *pössährös* 'höhlä'. Murteellisella tarkoitan tässä sellaista ilmiä, jossa on murteelle tunnusomaisia piirteitä, kuten esimerkissä yleiskielen *d:n* vastineena oleva *r*.

1.4. Tutkimustehtävä

Tutkimustehtäväni on tarkastella neljästä kansanomaisesta Etelä-Pohjanmaan murteen sanakirjasta ihmisiin viittaavia ja ihmisiä kuvailevia murre-sanoja ja niiden sanakirjamääritelmiä. Ensisijaisena tavoitteenani on selvittää, mitä sanakirjojen murre-sanat kertovat ihmisistä ja millä keinoin. Keskityn siihen, millaisia ihmisiä nimetään ja kuvaillaan murre-sanoilla ja mitä ihmisen piirteitä eri tavalla muodostetut sanat ja niiden merkitykset korostavat. Tämä on tärkeää siksi, että juuri sanakirjoissa esitetyn tiedon perusteella sen tarkastelijat pyrkivät ymmärtämään sanojen merkitykset ja niiden käytön (Vilppula 1987: 10).

Täydentävä tutkimuskysymys on, miten ihmisiä nimetään ja miten heihin viitataan. Tutkin sanakirjoista ihmistä kuvaavia sanoja, joita voidaan käyttää substantiivin tai adjektiivin asemassa. Selvitän muun muassa, kuvailevatko sanat ihmistä enemmän fyysisten kuin psyykkisten ominaisuuksien kautta, korostavatko naista tarkoittavat sanat eri piirteitä kuin miestä tarkoittavat ja miten puheliasta nimitetään.

Tarkastelen murre-sanojen selityksiä ja kokoan samanmerkityksisiä sanoja yhteen. Tällaisista ryhmistä käytän semantiikan eli merkityksen tutkimuksen mukaan nimeä **semanttinen ryhmä**. Sanojen merkityksiin pohjautuvan tarkastelun perusteella selvitän, mit-

kä ihmisen piirteet ovat sellaisia, joita varten on olemassa murrasana, ja millaisia merkityspiirteitä yhteen sanaan on liitetty. Tärkeitä tutkimuskysymyksiä ovat myös, millaisia semanttisia ryhmiä sanastoon sisältyy ja mitä ne ilmentävät.

Yksittäisten sanojen lisäksi ja tueksi käsittelen myös joitakin fraseologisia ilmauksia, kuten *mukkunehen rukous* 'aikaansaamaton', ja pidempiä lause-esimerkkejä, jotka ovat peräisin samoista sanakirjoista. Joidenkin sanojen ihmisiin viittaava merkitys saattaa olla epäselvä tai sanasta voi mahdollisesti korostua erilaisia merkitysvivahteita. Esimerkiksi sanan *kyläluuta* 'ahkera kyläilijä' merkitys ja käyttöyhteys tarkentuvat fraasista *Son sellaannenki kyläluuta* (Karhu 2001). Myös sanan *pihuutes* 'se joka "pihuuttaa"' merkitystä täsmentää olennaisesti lause-esimerkki: *Sairahan hengitys on sellasta pihuutesta* (Tuomikoski ym. 1988). Tällaisten täsmennysten takia on tärkeää käsitellä joitakin sanoja myös lauseyhteydessä. Esimerkkien ilmentämä konteksti täydentää merkityksen tutkimusta.

Sanaston tutkimuksessa on tärkeää huomioida se, kuinka paljon sanan merkitystä voi tarkastella ilman, että huomioi myös sen muotorakenteen ja päinvastoin. Tämä onkin eräs yleisimmistä kielitieteen kysymyksistä (ks. Östman 2000: 70). Tarkastelen sanojen merkitysten lisäksi niiden rakennetta ja pyrin selvittämään, millainen äänne- ja muotorakenne ihmisiin viittaavilla murrasanoilla on. Tarkastelen myös sanan rakenteen ja merkityksen mahdollista järjestelmällistä yhteyttä. Tarkemmin sanottuna tutkin sitä, korostuvatko samanmerkityksisissä sanoissa samanlaiset äänne- ja muotorakenteet, ovatko ne samanlaisia johdoksia tai muuten rakenteeltaan samankaltaisia. Tämä on oletettavaa, koska kielessä muodolla ja merkityksellä on erottamaton yhteys (ks. Onikki 2000: 88). Lisäksi tutkin murrasanaston metaforisuutta ja sen omaleimaisia piirteitä sekä keinoja kuvata ihmisiä.

Lopuksi selvitän Etelä-Pohjanmaan murteen ihmisiin viittaavien sanojen suhdetta maakuntastereotypiaan. Heimostereotypialla tarkoitan Etelä-Pohjanmaan maakunnassa asuvien Etelä-Pohjanmaan murretta puhuvien yhteisöllistä identiteettiä, jonka on tiedostettu olevan vahva (Mielikäinen – Palander 2005: 95, 101; ks. myös Paunonen 1982: 36–37). Koska kieli on merkittävä osa ihmisen identiteettiä, on oletettavaa, että murrasanasto kuvaa käyttäjiään. Tarkastelen sitä, kuinka sanasto ja sen ilmentämät piirteet kuvailevat eteläpohjalaisuutta. Kiinnitän huomiota sanojen ilmentäviin asenteisiin ja heimostereotypiaan. Lisäksi selvitän, tukevatko sanat mahdollisesti tyypillisimpiä Etelä-Pohjanmaan murteeseen ja eteläpohjalaisiin liitettyjä mielikuvia.

Tutkimus on pääosin kvalitatiivinen, koska tutkimuskysymyksiin vastaaminen vaatii ensisijaisesti sanojen merkitysten ja rakenteen erittelemistä ja analysointia. Käsittelen aineistoa kuitenkin osittain kvantitatiivisesti, jotta on mahdollista havaita, millaisen merki-

tyksen sisältäviä sanoja on eniten ja kuinka paljon sanoja erilaisiin ryhmiin kuuluu. Kvantitatiivinen lähestymistapa aineistoon on keskeisempi tutkimuksen toisessa osiossa, jossa tarkastelen sanojen rakennetta.

Vastaavanlainen tutkimus on vuodelta 1952 Vieremän murteesta, josta Kyllikki Kääriäinen tutki ihmisen ominaisuuksia, kävelemistä ja puhumista kuvailevia deskriptiivisanoja ja piirteitä niiden äänneasun vaikutuksesta merkitykseen. Saara Manninen on käsitellyt pro gradu -työssään vuonna 1976 deskriptiivisanoja Pellon murteessa. Aiemmissä tämän-tyyppisissä sanastontutkimuksissa ei kuitenkaan ole keskitytty kansanomaisiin murre-sanakirjoihin.

1.5. Aineisto

Aineiston monipuolisuuden ja kattavuuden takaamiseksi olen valinnut Etelä-Pohjanmaan murteen sanakirjat sen perusteella, että niihin kootut sanat olisivat alueen eri osista ja ne sisältäisivät paikallisesti tunnettua sanastoa.

Sanakirjoista Etelä-Pohjanmaan pohjoisimmasta osasta on Kaarina Toijanniemen toimittama ja Lapua-Seuran julkaisema *Johannyttoki Lapuan murteella*. 95-sivuinen teos on julkaistu vuonna 1997. Kaarina Toijanniemi on lapualainen paikalliskulttuurin tuntija, kirjailija ja murrepakinoitsija. Hän on kirjoittanut useita romaaneja ja tekee aktiivisesti koti-seututyötä. (Ks. SKK 2007.)

Alueen keskiosan murre-sanastoa tutkimuksessa on teoksesta *Suunmuutetta – murre-sanoja Ilmajoelta*, jonka toimituskuntaan kuuluvat muun muassa Laina ja Aatto Tuomikoski. 203-sivuisen teoksen on julkaissut Ilmajoki-Seura, ja se on ilmestynyt vuonna 1988. Ilmajoen murre-sanakirja sai alkunsa vuonna 1972, jolloin Laina Tuomikoski ryhtyi tallentamaan äitinsä Sofia Hakasen käyttämiä murre-sanoja. Työ jatkui yli kymmenen vuoden ajan. Kun sanasto oli karttunut huomattavan suureksi ja se päätettiin julkaista, sanojen selittämiseen osallistui lukuisia muitakin paikallismurteen tuntevia ja Ilmajoki-Seurassa toimivia ihmisiä. Tavoitteena oli koota mahdollisimman täydellinen Ilmajoella puhuttua murretta kuvaava sanakirja. (Välimäki 1988: 5–6.)

Etelä-Pohjanmaan eteläosasta on murre-sanoja kahdesta sanakirjasta. Kerttu Karhun kokoamat 133-sivuinen *Eheroon taharoon* vuodelta 2001 (ensimmäinen painos 1998) ja 126-sivuinen *Ei lisä pahoota* vuodelta 2003 ovat WSOY:n julkaisemia ”Etelä-Pohjanmaan murteen” sanakirjoja, mutta ne edustavat kuitenkin Kauhajoen seudun sanastoa (Karhu

2001: 5). Kerttu Karhu on perehtynyt kotiseutunsa Kauhajoen murteeseen ja kansanperinteeseen, joiden keruussa hän on erityisen ansioitunut (ks. Vakimo 2004). Karhulta on ilmestynyt muitakin murrekirjoja, kuten *Praatattua Kauhajoen murteella* (1991) ja *Maan sydämeltä* (1998).

Kansanomaisten murre-sanakirjojen tekijät eivät ole kielitieteilijöitä, mutta he ovat kuitenkin Etelä-Pohjanmaan murteen käyttäjiä ja kansanomaisia asiantuntijoita. He ovat myös monipuolisia murteen, kansanperinteen ja kirjallisuuden vaikuttajia. Sanakirjojen tekijät ovat voineet itse vaikuttaa siihen, millaisia sanoja teoksiin on valittu ja mihin muotoon hakusanat on merkitty.

Tutkimusaineisto koostuu sanakirjoista poimimistani substantiiveista ja adjektiiveista, jotka kuvailevat, määrittävät tai nimeävät ihmistä. Ihmisiin viittaavien sanojen kokonaisuuteen kuuluvat ainoastaan sellaiset sanat, jotka kuvaavat sitä, mikä ihminen on (*kekkula* 'lapsi', *tummu* 'isoäiti') tai millainen ihminen on (*höllerö* 'hajamielinen', *mänkki* 'lihava', *tukeva*). Käsittelen sanakirjoista kokoamaani aineistoa yhtenäisenä kokonaisuutena. En siis erittele, mistä sanakirjasta mikin sana on peräisin, ellei se ole perusteltua. 668 sanasta muodostuvaa aineistoa nimitän myös sanastoksi.

Aihepiireiltään aineistoon kuuluvat sanat nimeävät ihmistä ensinnäkin iän ja sukupuolen kautta: *kempahaanen* 'lapsi', *hasaanen* 'teini-ikäinen tyttö', *käpsy* 'vanha lyhytaskelinen mies'. Aineistoon sisältyy ihmisen ulkomuotoa ja olemusta korostavat sanat, kuten *mäskisäkki* 'ylettömän lihava', *rettuunen* 'huonosti pukeutunut, epäsiisti' ja *kyrryyenen* 'viihkeä'. Merkittävän osan aineistosta muodostavat myös luonteenpiirteiden kautta ihmiseen viittaavat sanat. Niitä ovat esimerkiksi *lätinjätös* 'ilkeämielinen, väijäämätön', *nälli* 'nokkela; teräväpäinen', *nuikeli* 'helposti suuttuva' ja *talampii* 'äkkipikainen'. Lisäksi aineistoon kuuluu sanoja, jotka kuvaavat ihmistä viitaten puhumiseen sekä suhteisiin toisten kanssa: *plämppä* 'suupaltti', *umppelo* 'ujjo, vähäpuheinen', *alio* 'elätti', *orpookurkeloonen* 'yksin oleva, yksinäinen'.

Olen rajannut aineistosta pois pelkästään ihmisen osaa kuvaavat sanat, kuten *pönsä* 'tuuhea tukka' ja partisiipit, kuten *järiisnänsä* 'järjissään, ajatus- ja harkintakykyisenä'. Aineistoon ei kuulu myöskään ammattiin viittaavia sanoja, niin kuin *akumänttäre* 'sekatyömies', eikä sellaisia ihmiseen viittaavia sanoja, jotka ovat yleiskielisiä, mutta niiden asu on Etelä-Pohjanmaan murteen mukainen: *kalapia* 'kalpea'.

Olen ottanut aineistoon mukaan yleiskielen sanoja, joilla on murteessa jokin muu merkitys kuin yleiskielessä tunnettu, kuten *mato* 'ihmisestä: hyvin ahkera'. Kansanomaisissa murre-sanakirjoissa joidenkin sanojen määritelmistä ilmenee sekä yleiskielinen että

murteellinen merkitys: *pehmoonen* 'pehmeä, saamaton'. Tällaisissa tapauksissa otan huomioon ainoastaan kansanomaisen merkityksen. Sanojen yleiskieliset vastineet huomioon erityisesti silloin, kun sana on rakenteeltaan yleiskielinen tai hyvin lähellä sitä. Aineistoon kuuluu sanoja, jotka tunnetaan myös joissakin muissa murteissa, joten sanasto ei ole yksinomaan eteläpohjalaista. Tämä on kuitenkin luonnollista, koska olisi mahdotonta jaotella murre sanoja yksiselitteisesti ja sen perusteella, että ne tunnettaisiin ainoastaan tietyllä suppealla alueella.

Sanoja, joilla on sanakirjoissa useita merkityksiä, käsittelem ainoastaan ihmiseen viittaavassa merkityksessä, mutta huomioon kuitenkin niiden vertauskuvallisuuden. Tällaisia sanoja ovat esimerkiksi *effaleena* 'räsynukke, lihava naisihminen' ja *sörri* 'pikkukala, pieni ihminen'. Jos samalla sanalla on eri sanakirjoissa erilainen merkitys, kuten sanalla *kiikkevä* 'näppärä, ahkera' (Karhu 2001); 'kiivas' (Tuomikoski ym. 1988), olen huomionut molemmat merkitykset. Esimerkeissä eri lähteistä peräisin olevat ja toisistaan poikkeavat merkitykset olen erottanut puolilainausmerkein (*häjy* 'pahansisäinen; nuorin; pikkuinen, pienin'). Pilkulla olen erottanut samassa lähteessä mainitut merkitykset. Jotkin samamerkityksiset sanat eroavat rakenteeltaan ainoastaan yhden äänteen osalta, kuten *kasuatee*, *kasvatee* 'kasvatti' ja *köhöny*, *köhömy* 'hidasliikkeinen, lihavahko vanha mies'. Olen laskenut tällaiset sanat semanttisiin ryhmiin vain yhden kerran, mutta esimerkeissä huomioon kaikki variantit. Äänteiden tarkastelun osiossa huomioon variantit erillisinä.

Sanojen murteellisuuden ja yleiskielisyyden olen tarkastanut *Nykysuomen sanakirjasta* (NS). Jos sana on Nykysuomen sanakirjassa, se on mahdollisesti yleiskielinen tai hyvin vahvasti yleispuhekielinen (Tuomi 1989a: 33). Aineistoon kuuluvat ainoastaan sellaiset Nykysuomen sanakirjassa mainitut sanat, joiden kansanomaisen merkitys poikkeaa yleiskielisestä merkityksestä.

Yleiskielisyys näkyy myös yhdyssanoissa, joissa joko alku- eli **määriteosa** tai jälki- eli **perusosa** (vrt. ISK 2005: 393) on yleiskielinen: *huutolaukeri* 'kovaääninen ihminen, kloposorvari' yleensä taitamaton ihminen', *laihankäläppä* 'laihahko', *tokeromoukari* 'sotkupyty, sotkuinen, epäsiisti'. Yhdyssana voi olla kokonaankin murteellinen, kuten *hieppuhäärä* 'hidasluonteinen, sakeanverinen ihminen'. (Ks. Tuomi 1989a: 49.)

Etelä-Pohjanmaan murteessa on lainasanoja ruotsin kielestä, mikä ilmenee aineistosakin. Lainautumisesta kertoo selvästi esimerkiksi useiden sanojen sananalkuiset konsonanttiihtymät: *flikkahatika* 'tyttörukka; moittiva nimitys tytöstä, hupakko', *kräppevä* 'iäkäs mutta hyväkuntoinen'. Ihmisten nykyinen kielitaju ymmärtää nuoret lainasanat mur-

teellisiksi, ja myös Nykysuomen sanakirjan mukaan ne ovat sävyltään kansanomaisia. (Tuomi 1989a: 52; ks. Hakulinen 1979: 369.)

1.6. Sanojen merkityksistä

Käsitteellä **semantiikka** voidaan viitata sekä merkitysopin tutkimusalaan että jonkin kielellisen ilmaisun yksityiskohtaiseen merkitykseen. Tässä tarkastelun kohteena ovat yksittäisten sanojen merkitykset eli **sanasemantiikka**. (Koski 1996: 108.)

Murresanakirjojen hakusanoihin viitataan yleisesti termeillä murrekana, sana ja lekseemi. **Sana** ei kuitenkaan ole käsitteenä tarkkarajainen ja yksiselitteinen. Se on tavallinen yleiskielessä käytettävä ilmaus, jota voidaan käyttää monessa eri yhteydessä. **Lekseemi** puolestaan on tieteellinen ilmaus sanalle, joka kuuluu tiettyyn sanastoon tai sanakirjaan. Esimerkiksi sanakirjassa yksi lekseemi mainitaan ainoastaan yhden kerran, mutta tekstissä lekseemi saattaa olla useissa ilmiöissä, muun muassa eri sijamuodoissa. (Hakulinen 1979: 415; Häkkinen 1997: 75–76; ks. Koski 1983: 149–150.)

Jokainen lekseemi muodostuu ilmiöstä, merkityksestä ja kieliopillisesta tehtävästä. Lekseemin merkityksestä käytetään myös nimitystä **semeemi**. Sanasemantiikan kannalta jokaisella sanalla on olemassa tietty **perusmerkitys** eli **denotaatio**, jonka sanan käyttäjät tunnistavat. Perusmerkitykseen sisältyvät ne tuntomerkit, joiden perusteella jokainen kykenee käyttämään sanaa oikeassa yhteydessä. (Häkkinen 1997: 35, 39, 76; Karlsson 1994: 216.) Aineistossa sanojen perusmerkityksiä ovat niiden määritelmät: *irsee* 'pienikasvuisen', *tootelias* 'toimielias', *uriu* 'ujo', *ynsyriäinen* 'ynseä'.

Erilaisissa kielenkäyttötilanteissa murre sanat saavat oletetusti merkitysvivahteita, jotka eivät sanakirjamääritelmistä käy ilmi. Murre sanoilla on myös useimmiten jonkinlainen tyyliväri, joka korostuu sen takia, että yleiskielen sanat ovat useimmiten neutraaleja. Murre sanojen avulla pystytään ilmaisemaan erilaisia vivahteita yleiskielen sanoja tehokkaammin. Sanat ovat kuitenkin harvoin alatyylisiä, ja satunnaisissa tapauksissa tällaisen sävyn antaa pääasiassa merkitys. (Karlsson 1994: 218; Tuomi 1989a: 54; Nuolijärvi 1986: 122.)

Tarkastelen sanoja juuri niissä merkityksissä ja selityksissä, jotka niille on sanakirjoissa annettu, mutta tiedostan niiden mahdollisesti sisältämät **sivumerkitykset** eli **konnotaatiot**. Sanojen konnotatiiviset merkitykset eivät ole neutraaleja vaan jollakin tavalla sävyttyneitä. Ne ovat myös subjektiivisia ja voivat viitata esimerkiksi yksilöllisiin kokemuk-

siin. (Karlsson 1994: 218.) Esimerkiksi sanojen *flataanen* 'laiska, aikaansaamaton; olematon, typerä', *hissutuunen* 'ujo, hiljainen, saamaton, hidas, resukka' ja *hu(h)uritoon* 'railakas, eläväinen; avuton, vallaton; kuriton, yltiöpäinen' määritelmät ovat selvästi sävyttyneitä. Erilaisissa käyttöyhteyksissä sanojen merkitykset saattavat kärjistyä ja sivumerkitykset korostua olennaisesti.

Aineistossa sivumerkitykset on tarpeen ottaa huomioon silloinkin, kun sanoilla on täysin synonyyminen selite. Esimerkiksi 'tyhmää' tarkoittavat sanat *mokkelo*, *pöhölö*, *pöyröö*, *tonnoo* ja *topoo* saattavat saada eri käyttöyhteyksissä erilaisia vivahteita. Toisinaan sama sana on määritelty toisessa sanakirjassa selvästi yksityiskohtaisemmin kuin toisessa: *mölömä* 'poika' (Karhu 2001); murrosikäinen, isoääninen poika' (Tuomikoski ym. 1988). Useimmiten synonyymisten sanojen selitykset ovat kuitenkin hyvin lähellä toisiaan, ja niistä on havaittavissa vain hienovaraisia vivahde-eroja: *rutuunen* 'itkuinen, huonovointinen; sairaalloinen'.

Lekseemien ”assosiatiiviset sivumerkitykset ovat usein voimakkaan affektiivisia – –” (Häkkinen 1997: 39). **Affektiivinen merkitys** eli tunnemerkitys ilmentää sanojen viestittämiä asenteita ja tunteita. Todennäköisesti erityisesti murre sanat korostavat affektiivisuutta, vaikka sanojen moninaiset sivumerkitykset eivät tulisikaan esiin niiden selityksistä. (Ks. Penttilä 1922: 81–82; Karlsson 1994: 218; Hakulinen 1958: 21–23.) Sanan merkityksen muuttuminen huonommaksi ja kielteiseksi on **pejoratiivistumista**, mihin vaikuttaa esimerkiksi äännerakenne (Itkonen 1966: 115; Sivula 1989: 168; Penttilä 1922: 83).

Sanan merkitysten perusteellinen analysoiminen ei ole mahdollista, jos sanaa tarkastellaan irrallaan kontekstista. Samalla sanalla saattaa olla lukuisia erilaisia merkityksiä sen mukaan, missä yhteydessä sitä käytetään. (Häkkinen 1997: 35.) Olen huomionut tämän tutkimuksessani, enkä väitäkään, että sanojen merkitysten tarkastelu olisi tyhjentävä. On kokonaan eri asia tarkastella samoja sanoja tietyssä käyttöyhteydessä. Tässä tutkimuksessa sanojen semanttinen jaottelu antaakin mahdollisista konteksteista lähinnä viitteitä.

1.7. Näkökulmia murre sanastoon

Merkitystä voi tarkastella kahdesta eri näkökulmasta: sen suhteesta maailmaan tai toisiin merkityksiin (Kangasniemi 1997: 23). Tässä tutkimuksessa hyödynnän molempia näkökulmia. Pääasiassa käsittelen sanoja suhteessa toisiinsa, mutta niiden merkitysten analysointi liittyy ne myös todellisuuteen. Tämä näkökulma tulee osittain esiin esimerkiksi sil-

loin, kun on tarpeen ottaa huomioon sanan yleiskielinen vastine. Perehtyminen sanojen ja todellisuuden yhteyteen selventää esimerkiksi sanaston mahdollisesti esiin tuomien asenteiden ja heimostereotyyppioiden tarkastelua.

Sanaston semanttisessa käsittelyssä olen jaotellut ihmisiä kuvailevat sanat merkityksen perusteella kuuteen pääryhmään, joissa tarkastelen sanoja yksityiskohtaisemmin. Semanttiset ryhmät pohjautuvat osittain piirteisiin, joihin ihmistä tarkoittavilla ekspressiivisillä *in* : *ime* -johdoksilla viitataan eri murteissa. Tällä johtimella muodostetuilla murre sanoilla viitataan esimerkiksi ihmisen ulkonäköön, työntekoon ja liikkumiseen, henkiisiin ominaisuuksiin ja käyttäytymiseen sekä puhumiseen. (Länsimäki 1987: 246–254.)

Tutkimuksen toisessa osiossa käsittelen murre sanojen rakennetta niiltä osin, kuin se on tarkoituksenmukaista sanasemantiikan täydentämiseksi. Hyödynnän pääasiassa teoriaa sanojen motivaatiosta. Sen mukaan sanat voivat olla äänteellisesti, morfologisesti ja semanttisesti motivoituja sekä motivoimattomia. Tukeudun myös osittain näkemykseen, jonka mukaan sanoista voi niiden muotorakenteen perusteella muodostaa kolme ryhmää: jakamattomat perussanat, johdokset ja yhdyssanat. (Itkonen 1966: 347–350; Häkkinen 1997: 83.)

Aineiston äänne- ja muotorakenteen tarkastelu ulottuu sekä semanttisesti ryhmiteltyihin sanoihin että aineistoon kokonaisuudessaan. Tuon siis jo sanojen merkityksiin keskittyvässä luvussa esiin joitakin sanojen rakenteellisia piirteitä, jotka ovat olennaisia juuri siinä yhteydessä. Muuten käsittelen sanojen rakennetta tarkemmin tutkimuksen toisessa osiossa. Tämä kaksinkertainen käsittely takaa sen, että kaikkien aineiston sanojen pääasiallisten muodostustapojen perusteella voi tehdä päätelmiä. On siis eri asia tutkia sitä, millaisia esimerkiksi ikää määrittävät sanat (*törikkö* 'teini-ikäinen tyttö', *törttänä* 'teini-ikäinen tyttö') ovat rakenteeltaan, kuin tarkastella kaikkia aineistoon kuuluvia *-es*-johdoksia (*muuutes* 'puheliias', *presuutes* 'huolimaton'). Sanojen äänne- ja muotorakenteen tarkastelu ei kuitenkaan ole kaikenkattavaa. Ihmisiin viittaavat murre sanat ovat rakenteeltaan hyvin kirjavia, minkä takia rakenteen syvällisempi tarkastelu olisi tässä tutkimuksessa liian laaja-alainen tehtävä.

Kolmas näkökulma tutkimuksessa keskittää tarkastelun murre sanojen ilmentämiin asenteisiin ja heimostereotyyppiaan. Etelä-Pohjanmaan murteeseen ja murteenpuhujiin liitettyjä mielikuvia on selvitetty muun muassa asennetutkimuksilla. Niiden avulla saadaan tietoa ei-lingvistien käsityksistä kielen eri alueista ja asenteiden vaikutuksista kielenkäyttöön. Suomalaisten murreasenteita ovat selvittäneet ja koonneet muun muassa Aila Mielikäinen ja Marjatta Palander (2005). He ovat tarkastelleet eri aikoina ja eri menetelmin toteutettuja

tutkimuksia ja kyselyjä ihmisten asennoitumisesta murteisiin. Käsitukset ja asenteet vaikuttavat heimostereotypiaan ja myös murteenpuhujien tekemiin kielellisiin valintoihin ja päinvastoin. (Mielikäinen – Palander 2005: 88; Vaattovaara 2005: 469–472; ks. myös Leipälä 2000: 50–51.)

Aineiston sanasto on arkista ja kansanomaista, minkä vuoksi on oletettavaa, että se kuvastaa puhujien asenteita ja käsityksiä toisista ihmisistä paremmin kuin yleiskielinen sanasto. Tutkimus kuuluukin osittain kansanlingvistiikan alaan, joka on sociolingvistiikasta eriyvä suuntaus. Kansandialektologia eli murrehavaintoihin keskittyvä suuntaus korostaa, että maallikoiden näkemys kielestä ja sen tulkinnasta on tärkeä, ja se saattaa mennä jopa lingvististen käsitysten edelle. (Mielikäinen – Palander 2005: 86, 90; Lappalainen – Vaattovaara 2005: 101; ks. myös Palander 2001: 147, 150–151; Vaattovaara 2005: 473). Tämän perusteella kansanomaisten sanakirjojen sananselitykset ovat merkityksellinen tutkimuskohde, koska sanojen käyttäjät ja niiden käyttöyhteyksien tuntijat ovat määritelleet ne.

2. MURRESANOJEN KUVAAMA IHMINEN

2.1. Sävyttyneitä synonyymeja

Sanakirja-aineiston murre sanat ovat tyypillisesti kuvailevia ja merkitykseltään sävyttyneitä. Sanojen selitysten samankaltaisuus ei tarkoita sitä, että sanat olisivat täydellisiä synonyymeja. Jos sanaa käytetään jossakin yhteydessä pelkästään sen sanakirjamääritelmän perusteella, on mahdollista, että alkuperäiset murteenpuhujat eivät hyväksyisi kyseistä käyttöyhteyttä lainkaan. Synonyymeiksi luokiteltavat sanat ovat harvoin toistensa täydellisiä vastineita, ja niiden tyyllisävy vaikuttaa siihen, millaisissa yhteyksissä niitä voi käyttää (Vesikansa 1978: 49). Sanojen monenlaiset merkitykset ja selitykset ovat sanakirjoissa useimmiten yksinkertaisia ja mahdollisimman yksiselitteisiä. Tällöin sanojen tärkeät merkitysvivahteet jäävät piiloon, ja ainoastaan murteen käyttäjät ovat tietoisia sanojen vivahteikkoudesta.

Suomen yleiskielessä ja murteissa ei ole täydellisiä synonyymeja niin paljon kuin sanakirja-aineiston perusteella voisi olettaa. Käsittelen ja luokittelen sanoja väljän synonyymikäsityksen mukaan eli karkeassa luokittelussa jätän huomioimatta erilaiset vivahte- ja tyylierot. (Vesikansa 1978: 49.) Huomioin sanojen merkitysvivahteet ja käyttöyhteyden vasta yksityiskohtaisemman tarkastelun ja sen pohjalta tekemieni päätelmien yhteydessä.

2.2. Ikä ja sukupuoli

2.2.1. Lapset

Etelä-Pohjanmaan murteen sanakirjoissa lapsen viittaavat sanat tarkoittavat selvästi tyttöä tai poikaa tai vaihtoehtoisesti lasta sukupuolineutraalisti. Lisäksi kaikki lasta tarkoittavat sanat voi jakaa kahteen ryhmään sen mukaan, kuinka ikä liittyy sanojen selityksiin. Sanat voivat viitata ikään selvästi, tai iän määritelmä saattaa olla sanan sivumerkitys. Sukupuolineutraalit sanat ovat merkitykseltään moninaisempia kuin sukupuolen selvästi osoittavat sanat. Ne ilmaisevat yleiskielen *lapsi*-lekseemin synonyymeja, viittaavat lapsen ikään ja kuvaavat lapsen olemusta ja luonnetta sekä asemaa perheessä.

Sukupuolineutraaleja sanoja ovat *kekkula*, *kempahaanen*, *kersa*, *mukula* ja *pahampäiväinen*, joiden jokaisen merkitys on 'lapsi'. *Kersa* ja *mukula* ovat myös yleiskielen sa-

noja, mutta Etelä-Pohjanmaan murteessa näiden sanojen merkitys on neutraali. Nykysuomen sanakirjassa *kersan* synonyymi on *kakara*, ja näiden sanojen muut synonyymit ovat pejoratiivisia. Lisäksi sanan käyttöyhteys on kielteisen sävyinen: ”pahanilkinen, hemmoteltu kakara” (NS s.v. *kersa*). Etelä-Pohjanmaan murteessa *kersa* on yksi tavallisimmista lasta tarkoittavista nimityksistä, eikä siihen liitetä neutraalista poikkeavia merkitysvivahteita (Luukkainen 1976: 27). Yleiskielessä *mukulan* lapseen viittaava määritelmä on arkinen ja halventavan sävyinen, ja sanan synonyymeja ovat *muksu*, *kakara*, *penska* ja *pentu* (NS s.v. *mukula*).

Lasta **iän** mukaan nimittävät sanat kuvaavat vauvaikää ja lapsuutta. Sanat kuvaavat myös nuoruusikää, mutta näiden sanojen määritelmiin sisältyy viittaus sukupuoleen. Sanastossa ei siis ole sukupuolineutraaleja sanoja, jotka viittaisivat nuoruusikään.

Vauvaikäisistä käytetään sanoja *klääry*, *knyykkämä* ja *kääkky*. Myöhempään lapsuusikään viittaavat ilmaukset ovat enimmäkseen kuvailevia: *hevosempään kokoonen* ’leikillisesti: pikkulapsi’, *häjynen*, *vähäänen* ’lapsesta: nuori, alle 10-vuotias’, *kättenkukka* ’pikkulapsi’. Lapsen pienuuteen viitataan joko suoraan tai vertauksella, ja sanoille ovat tunnusomaisia foneemit *k* ja *ä*.

Jotkin sanat määrittävät lasta **olemuksen** ja **luonteenpiirteiden** kautta. Esimerkiksi lapseen, joka ’on vielä taidoton tai voimaton johonkin tehtävään’, viitataan sanalla *kelevo-ton* (myös *kelovotoon*; ks. Laurosela 1914: 21). ’Rotevaa, kasvavaa lasta’ kuvataan sanalla *mollikka* ja ’tottelematonta’ sanalla *päässilimäinen* (ks. Laurosela 1910b: 24). Yleiskielen aikuista tarkoittavasta sanasta *raavas* on muodostettu murteessa lasta tarkoittavat yhdyssana *puoliraavas* ’keskenkasvuinen’ ja johdos *raavahaltaanen* ’pikkuvanha’.

Lasta nimetään myös **suhteessa sisaruksiin**, mikä osoittaa lapsen asemaa perheessä. Nuorta, alle 10-vuotiasta kuvataan aineistossa sanalla *häjynen*, ja tästä adjektiivista muodostetulla superlatiivilla *häjyysin* on nuorimman lapsen merkitys. ’Nuorimpaan lapseen’ viitataan myös sanoilla *häjymukula* ja *pahanaanpahin* sekä ’nuorimpaan poikaan’ sanalla *vähäpoika*. Nuorinta tarkoittavista sanoista korostuu pienuuden ja vähyyden merkitys. Nuorempiin lapsiin voidaan viitata myös sanalla *peräspitäjä*, johon sisältyy merkitys nuoremman lapsen asemasta vanhempien sisarusten vaatteiden käyttäjänä. Keskimmäistä lasta nimitetään *olokimulliksi*, mutta vanhinta lasta tarkoittavaa sanaa aineistossa ei ole.

Lapsiin viittaavat sanat ja sanayhtymät ovat usein kuvailevia, kuten *sokurirota* ’makeannälkäinen lapsi’ ja *hevosempään kokoonen* ’leikillisesti: pikkulapsi’. Huomattava osa lapseen viittaavista sanoista on yhdyssanoja, mikä on merkille pantavaa sen vuoksi, että murteissa yhdyssanoja on huomattavasti vähemmän kuin perussanoja ja poikkeuksellisen

vähän suhteessa yleiskieleen (Tuomi 1989a: 28). Lapsiin viittaavat sanat ovat myös *-inen*-johdoksia, kuten *päässilimäänen* 'tottelematon, vallaton (lapsi)' ja *kloppuunen* 'pikkupoika'. Jälkimmäisessä esimerkissä ilmenee myös johtimen pienuutta tehostava merkitys (ks. ISK 2005: 222–223). Sanoissa on myös negatiivinen vivahde, joka ilmenee esimerkiksi *häjy*- ja *paha*-alkuisista sanoista. Sanat, jotka ovat yleiskielessä kielteisesti sävyttyneitä, saattavat kuitenkin Etelä-Pohjanmaan murteessa olla merkitykseltään neutraaleja.

2.2.1.1. Tyttö

Tyttöä tarkoittaviin sanoihin ei sisälly voimakkaita merkitysvivahteita tai lukuisia merkityksiä. Etelä-Pohjanmaan murteessa tytöstä käytetään tyypillisesti ruotsin kielestä lainattua sanaa *flicka* suomalaisessa muodossaan *flikka*. Sana on tavallinen myös muissa murteissa, minkä takia se ei ole aineistossa itsenäisesti. (Nirvi 1952: 61.) Etelä-Pohjanmaalla nimitystä *flikka* voi käyttää tytöstä siihen asti, kun hän on kasvanut aikuiseksi tai mennyt naimisiin. Sanasta on yleisesti johdettu muita tyttöä tarkoittavia sanoja tai sitä on käytetty yhdysosan määriteosana. (Luukkainen 1976: 42.) Tällaisia sanoja aineistossa on useita.

Aineistossa on *flikka*-sanana johdos *flikuski* 'tyttönen'. 'Tyttölapsesta' käytetään sanaa *flikkamukula*. Se on havainnollinen esimerkki yhdysanasta, jossa yleiskieliset perus- ja määriteosa on korvattu murteellisilla vastineilla sanan perusmerkityksen kuitenkin muuttumatta. Lisäksi 'tyttörukkaa' kuvaillaan sanoilla *flikkahatika*, *flikkaparka* ja *flikkariepu*.

Tyttöön viitataan myös **hellittelynimillä** *piiku* 'pikkutyön hellittelynimi' ja *kultupiiku* 'esim. tyttären lempinimi'. Yleiskielisistä varianteista sanat erottaa sananloppuisen *a:n* muuttuminen *u:ksi*, joka vaikuttaa myös sanojen merkitykseen hellittelyniminä. Deminutiivimuoto *piiku* onkin verrattavissa Etelä-Pohjanmaan murteessa käytettäviin äänneasuihin *mukulu* ja *poiku*. (Luukkainen 1976: 71; ks. myös Kettunen 1940: 358.)

Pikkuvanhaan tyttöön viitataan sanoilla *knöösi* ja *knöösä*. Niiden rakenteellinen ero on siis samankaltainen kuin sanoilla *piika* ja *piiku*. Ilmiasultaan eroavien sanojen alkuperä on selvästi sama, mutta eri alueilla ne tunnetaan eri äänneasuisissa. Etelä-Pohjanmaan murteessa *knöösä* on yleisesti juuri tyttöön viittaava sana, jonka konnotaatio on hienosteleva ihminen. *Knöösi* puolestaan on ruotsalaislaina, joka viittaa poikaan. (Luukkainen 1976: 44, 54.) Murresanakirjojen (Karhu 2001; Toijanniemi 1997; Tuomikoski ym. 1988) mukaan molemmilla sanoilla viitataan tyttöön.

2.2.1.2. Poika

Murresanakirjoissa sana *kloppi* 'poika' on samassa asemassa kuin *flikka* on tyttöä tarkoittavissa sanoissa. *Kloppi* on lainautunut suomen ruotsalaismurteista, ja se on tyypillinen poikaa tarkoittava sana Etelä-Pohjanmaan murteessa (Luukkainen 1976: 53). Aineistossa on *kloppiin* pohjautuva yhdyssana *kloppinuija* 'ilkeä poika' ja *-inen*-johdos *kloppuunen* 'pikkupoika'.

Sanakirjoissa poikaan viittaavat sanat kuvaavat ikää, kokoa ja luonnetta. Kuten tyttöä määrittävät sanat, myös poikaa tarkoittavat sanat viittaavat ikään pääasiassa teini-ikäisyyden määritelmällä. Teini-ikäistä tai rippikouluikäistä poikaa nimitetään sanoin *koltto*, *kötikkö*, *mutiini* ja *mölömä*.

Pojan **ikää** ja **kokoa** kuvaavat sanat korostavat joko pienuutta tai suuruutta. Määritelmästä 'iso poika' ei voi päätellä varmasti, onko kyseessä vanha vai suuri poika. Pienestä pojasta käytetään sanoja *keltti*, *kensseli*, *kloppuunen* ja *kossi*. Isoa poikaa puolestaan kuvaillaan sanoilla *kölöpäri*, *kölövi*, *kötikkö* ja *mutiini*.

Pojan **luonteeseen** viittaavat sanat kuvaavat vilkkautta. 'Poikaviikaria' tarkoittavat *kelteri*, *klotsee* ja *koltiaanen*. Lisäksi *kloppinuija* tarkoittaa ilkeää poikaa. *Koltiaanen* ja *kloppi* tunnetaan myös Pellon murteessa (Sivula 1989: 179).

Valtaosa poikaa tarkoittavista sanoista on deskriptiivisiä tai vertauksenomaisia yhdyssanoja, kuten *moukurapää* 'poikalapsi' tai *vähäpoika* 'nuorin poika'. Myös *-inen*-johdokset ovat yleisiä: *kloppuunen* 'pikkupoika', *koltiaanen* 'poika; poikaviikari' ja *mölökähäinen* 'poikalapsi'.

Poikaan viittaavat sanat ovat säännönmukaisesti *k-* tai *m-*alkuisia lukuun ottamatta poikkeusta *vähäpoika* 'nuorin poika'. Neljässä *k-*alkuisessa sanassa on sananalkuinen konsonanttiyhtymä *kl* (*kloppi*, *kloppinuija*, *kloppuunen*, *klotsee*), ja muut sanat ovat *ke-* tai *kO-*alkuisia. Toistuvia äännteitä ovat myös *o*, *ö* ja *ä* sekä geminaattaklusiilit *kk*, *pp* ja *tt*. *ö* on tyypillinen erityisesti isoon, teini-ikäiseen poikaan viittaavissa sanoissa.

Tyttöihin ja poikiin viittaavat sanat ovat Etelä-Pohjanmaan murteen sanakirjoissa osittain samankaltaisia, mutta joiltakin osin niiden merkitys ja rakenne poikkeavat toisistaan oleellisesti. Tyttöihin viittaavissa sanoissa on hellittelynimiä ja pikkuvanhuutta kuvaavia sanoja. Poikiin viittaavat sanat puolestaan korostavat vilkkautta ja ilkeyttä. Sekä tyttöjä että poikia kuvataan teini-ikäisinä monin sanoin. Merkityksellistä on se, että yksikään teini-ikäistä tarkoittava sana ei ole sukupuolineutraali, vaan teini-ikäiselle tytölle ja pojalle on murteessa omat sanansa.

2.2.2. Aikuiset

2.2.2.1. Nainen

Sanakirjoissa aikuiseen naiseen viittaavat sanat jäsentyvät merkityksen perusteella kolmeen ryhmään. Sanat määrittävät naisen ensinnäkin suhteessa perheeseen, mikä on selvästi hallitsevin määritelmä. Lisäksi sanoilla nimetään naista ulkonäön ja käytöksen perusteella.

Naisen **suhdetta perheeseen** kuvaavat sanat jakavat naiseuden kolmeen ajanjaksoon: neitiyden ja naimattomuuden aikaan, vaimona olemisen ja äitiyden aikaan sekä isoäidin rooliin. Vaimoa ja äitiä tarkoittavien sanojen liittäminen yhteen ei ole yksiselitteistä ja tarkkaan rajattua, koska useimmiten isoäiditkin ovat vaimoja. On kuitenkin luontevaa liittää *äiti-* ja *vaimo-*nimikkeet toisiinsa ja käsitellä niitä yhdessä erillisten kokonaisuuksien sijaan.

Naimatonta naista tarkoittavien sanojen perustana on *flikka*-lekseemi, kuten useissa tyttöä ja naista tarkoittavissa sanoissa: *ehta flikka* 'neitsyt', *flikkaanen* 'alle rippikouluikäinen teinityttö; naimaton, nuori nainen', *flikkaanen ihiminen* 'naimaton aikuinen nainen'.

Parisuhteessa elävään naiseen viitataan sanoin *hellu* 'heila, rakastettu', *henttu* 'heila, rakastettu' ja *morsvärkki* 'tyttöystävä, ei vielä kihlattu'. Vaimoa tarkoittavia sanoja on useita, ja joitakin niistä voidaan käyttää neutraalisti naisen merkityksessä. Esimerkiksi sana *vaimmo* tunnetaan Etelä-Pohjanmaan murteessa yleensä naispuolista henkilöä tarkoittavana sanana.

<i>akka</i>	'nainen, kunniallinen nainen, vaimo'
<i>vaimmo</i>	'vaimo, nainen'
<i>kylykimyyrä</i>	'vaimo'

Aineistoon kuuluu myös sana *akka*, koska sen merkitys on murre-sanakirjoissa selvästi yleiskielestä poikkeava. Nykysuomen sanakirjan mukaan sanan *akka* yksi merkitys on halventavan sävyinen, ja sen synonyymeja ovat muun muassa *eukko*, *muori* ja *ämmä* (NS s.v. *akka*). Myös joissakin murteissa *akkaan* liitetään kielteisiä merkitysvivahteita (Nirvi 1952: 20). Etelä-Pohjanmaan murre on tässä omaleimainen, koska sanakirjaselitteessä *akan* merkitys on määritelty neutraaliksi ja myönteiseksi.

Äitiyttä kuvaavat sanat kertovat naisen asemasta. Neutraali määritelmä 'äiti' on ainoastaan murre-sanalla *äitee*. Äitiä ja emäntää tarkoittaa *emoo*, ja juuri synnyttäneyttä naista kuvataan lekseemillä *pir(t)tikee*.

Naista kuvaavista sanoista viidesosa tarkoittaa isoäitiä tai vanhaa naista. 'Isoäitiä' nimeävät sanat *mamma*, *mumma*, *mummu*, *muori*, *tummu* ja *äiteemuori*. Monet näistä ovat äänne- ja muotorakenteeltaan hyvin samankaltaisia: lekseemeissä *mamma*, *mumma*, *mummu* ja *tummu* vaihtelevat ainoastaan vokaalit *a* ja *u*, ja sanoissa toistuva konsonantti *m* tuo niihin pehmeyttä. *Äiteemuori* ja *muori* puolestaan pohjautuvat yleiskielen *muori*-sanaan. Sanan määritelmät murre-sanakirjoissa erottavat yleiskielisen sanan ja murre-sanan toisistaan. *Äiteemuori* on tunnettu eri variantteina myös muissa murteissa, mutta se ei ole kuitenkaan yleinen sana (Nirvi 1952: 189).

Naista kuvaavat sanat korostavat myös **ulkonäköä**. Murre-sanakirjojen ihmisiin viitattavista sanoista huomattava osa kuvaa ihmisen olemusta, ja näistä pieni osa kuvaa ainoastaan naisen ulkomuotoa. Sanat tähdentävät kokoa, joko hoikkuutta tai lihavuutta.

<i>effaleena</i>	'lihava naisihminen'
<i>mehoos</i>	'lihava nainen'
<i>tömppä</i>	'lihava ja kömpelö nainen'
<i>hippiäinen</i>	'siro nainen'
<i>kääkkänä</i>	'laiha (vanhuuttaan) kuivettunut akka; pienikokoinen, laiha'
<i>sipsakka</i>	'kevyt, siro nainen'

Kolmanneksi naista kuvaavilla sanoilla viitataan **käytökseen**. 'Huonomaineista naisista' kuvaavat *heitukka* ja *nainen*. 'Hienostelevasta nuoresta naisesta' käytetään nimitystä *piekinä* ja 'liukasliikkeisestä naisesta' *tipernakkeli* tai *tärpäntikkeli*. Käytöstä ja luonnetta kuvaavat sanat ovat sävyiltään järjestelmällisesti kielteisiä, joten odotuksenmukaisesti ja hyvin käyttäytyvää naista nimeävää sanaa ei aineistossa ole.

Naista kuvaavissa sanoissa erityistä on se, että huomattava osa sanoista esiintyy yleiskielessä, mutta murteessa niiden merkitys on täysin erilainen. Esimerkiksi lekseemissä *nainen* murre ja yleiskieli kohtaavat äänne- ja muotorakenteen osalta, mutta merkitykset eriävät selvästi (NS s.v. *nainen* 'mies, vrt. vaimo; tyttö').

2.2.2.2. Mies

Miestä kuvaavat sanat jakaantuvat myös kolmeen semanttiseen ryhmään. Ryhmistä kaksi on hyvin selvärajaisia. Sanat kuvailevat ensinnäkin miestä **suhteessa perheeseen**. Sanakirja-aineiston mukaan miehen rooli on sulhanen tai isoisä. Sulhasta tarkoittavat sanat *friijari* ja *vänkäri*, mutta aviomieheen ei viitata selvästi. Lisäksi lankoa kuvataan sanalla *tekoenoo*.

Isoisää nimitetään sanoilla *faari* 'vaari, yleensä vanha mies, isoisä' ja *paapuska* 'vaari'. Isoisää tarkoittavat murre sanat pohjautuvat pitkälti samaan kantasanaan, ruotsalaislainaan *pappa* (Nirvi 1952: 126–127). Kun ottaa huomioon myös aineistosta karsitut sanat, käy ilmi että sanakirjoissa ei ole yleiskielistä lekseemiä *pappa*, mutta sen murrevariantteja on useita. Tutkimusaineistoon ei kuulu esimerkiksi sanakirjoihin sisältyvä *paapa*.

Myös miestä määritetään ja nimitetään **ulkonäön** perusteella. Miehen ulkonäöstä huomiota herättäviä piirteitä ovat kookkuus, romulaisuus ja liikkuminen. Kaikki miestä ulkonäön kautta kuvaavat sanat kuuluvat myös ihmisen ulkonäköön viittaavien sanojen ryhmään.

<i>kompales</i>	'suuri ja kankea mies'
<i>kornoopeli</i>	'romuluinen, ruma mies, typerys'
<i>kröhönönpöpi</i>	'romuluinen mies'
<i>köhöny, köhömy</i>	'hidasliikkeinen, lihavahko vanha mies'
<i>kötiö</i>	'suuri ja kankea mies'
<i>rähkäles</i>	'kankea, laiska, epäsiisti mies'
<i>toloffi</i>	'vierasmaalaisen näköinen mies, haukkumasana'

Vaikka sanat kuvaavat miehen kokoa, ne ovat merkityksiltään melko yksipuolisia. Naisen ulkonäköä kuvaavat sanat keskittyvät sekä hoikkuuteen että lihavuuteen, mutta miehiä tarkoittavat sanat eivät kuvaa hoikkuutta lainkaan.

Mieheen viittaavat sanat ovat neljää poikkeusta lukuun *k*-alkuisia. Poikaa ja miestä määrittävistä sanoista selviää, että miespuolisiin viitataan pääasiassa *k*:lla alkavilla sanoilla. Miestä tarkoittaville sanoille tunnusomaisia ovat myös *a*, *ä*, *o* ja *ö*. Lisäksi Etelä-Pohjanmaan murteelle tyypillinen *-(e)s*-loppuisuus (Rapola 1990: 126–127) ilmenee lekseemeissä *kompales* ja *rähkäles*.

Kolmas miestä kuvaavien sanojen ryhmä ei ole semanttisesti yhtenäinen. Sanoja yhdistää se, että ne viittaavat mieheen **väheksyen**, kuten *miehoonen* 'mies (väheksyen)' ja *kässytyynen* 'vähätoiminen vanhempi mies'. *-inen*-johdoksessa painottuu väheksyvä merkitys, mikä on mainittu sanan määritelmässäkin.

Mies-alkuisuus viittaa selvästi mieheen, ja sanan loppuosa korostaa asennoitumista. Aineistossa on sana *friijari* 'sulhasmies, poikaystävä', josta on *mies*-etuliitteen avulla muodostettu 'miespuolista homoseksuaalia' tarkoittava sana *miesfriiari*.

2.3. Fyysiset ominaisuudet ja ulkoinen olemus

Ulkonäköä kuvaavat sanat muodostavat sanakirja-aineistosta selvärajaisen semanttisen ryhmän. Tähän ryhmään kuuluvat myös fyysisiä ominaisuuksia kuvailevat sanat eli yhteensä kaikki sellaiset, jotka kuvaavat ihmisen ulkoisesti havaittavissa olevia piirteitä. Ulkonäköä kuvaavat sanat painottavat ominaisuuksia, jotka ilmentävät sekä kuvailevan sanaston rikkautta että eteläpohjalaisen murreosan asenteellisuutta.

2.3.1. Fyysinen koko

Fyysistä kokoa määrittävien sanojen semanttinen ryhmä jakaantuu neljään alaryhmään. Kokoa kuvaavat sanat viittaavat ihmisen lihavuuteen, hoikkuuteen, pituuteen ja lyhyyteen. **Lihavaa** ihmistä kuvailevia sanoja on eniten (29), ja lihavaa kuvataan eri merkitysvivah-teineen ja lisämääritteineen muun muassa sanoilla

<i>hyvähankkaanen</i>	'tukevahko'
<i>lihantyyvekäs</i>	'lihavaahko'
<i>mehoos</i>	'lihava nainen'
<i>mänkki</i>	'lihavaahko, tukeva'
<i>mäskisäkki</i>	'ylettömän lihava'
<i>pyllikkäinen</i>	'pyöreähkö ihminen (leikkisesti)'
<i>pätikkä</i>	'isokokoinen ja lihava teini-ikäinen; lyhyt ja tanakka'
<i>rohilas</i>	'isokokoinen'
<i>tunkionpönkä</i>	'tukeva, tanakka (halv.)'
<i>tykky</i>	'tukeva'
<i>tyränni</i>	'isokokoinen ihminen; iso, romuluinen mies'
<i>yhtä kunnakkin</i>	'yhtä leveä kuin pitkäkin, ylettömän lihava'

Sanastoon kuuluu sekä sanoja että sanaliittoja. Sanan selityksessä on toisinaan kerrottu, mikä idea sanan perusteena on. Esimerkiksi *yhtä kunnakkin* olisi voitu selittää pelkästään 'ylettömän lihava', mutta määritelmä 'yhtä leveä kuin pitkäkin' antaa valaisevan selityksen ja paljastaa myös sanan vivahteikkautta. Ilmausta voidaan käyttää myös muusta kuin ihmisestä: *Sullon koria ristiraitaanen yhtäkunnakki pöytätuuki* (Karhu 2001 s.v. *yhtäkunnakki*).

Toinen erityispiirre on se, että sanat ovat enimmäkseen yhdyssanoja ja -(e)s-loppuisia. Sanojen -s-loppuisuus on tavallista Etelä-Pohjanmaan murteessa (Rapola 1990: 126–127), ja se tulee ilmi sanoista *mehoos* ja *lihantyyvekäs*, jotka on kuitenkin muodostettu

eri johtimilla (-s ja -kAs). Lihavaa nimittäviä sanoja ovat myös -les-johdokset *pökäles* 'paksu, kömpelö' ja *pätkäles* 'lyhyt ja tanakka'. Sanan muoto korostuu myös selitteessä: *rötkäles* 'iso ihminen; suuri, lihava'. Aineiston kuvailevat murre sanat ovatkin enimmäkseen deskriptiivisiä. Deskriptiivisyys, jota käsitellen tarkemmin luvussa 3.1.1, tulee esiin erityisen hyvin sanojen äännevalinnoissa. Lihavuutta kuvaavissa sanoissa on merkittävän paljon *ä:tä*, *ö:tä* ja *y:tä*, jotka usein vahvistavat sanan pejoratiivisuutta. (Ks. Ruoppila 1935: 134; Sivula 1989: 168.) Lihavaa ihmistä kuvaavat sanat ovat paikoin myös vertauskuvallisia, kuten *mäskisäkki* 'ylettömän lihava' ja *tunkionpönkä* 'tukeva, tanakka (halv.)'.

Lihavaa kuvailevien sanojen selityksissä on runsaasti vivahteikkaita synonyymeja: isokokoinen, lihavahko, paksu, pulska, pyöreähkö, tanakka, tukeva ja tukevahko. Määritelmien perusteella lihavaa ihmistä ei kuvata yksiselitteisen kielteisesti, ja sanojen merkityksiä keventävät muun muassa useat -hko-johtimella muodostetut sananselitykset. Etelä-Pohjanmaan murteessa on siis useita sanoja, joilla voidaan kuvata eri tavalla lihavaa ihmistä, eivätkä sanojen merkitykset ole järjestelmällisesti negatiivisia tai paheksuvia.

Hoikkaa ihmistä kuvaavia sanoja on toiseksi eniten (18).

<i>haamanni</i>	'laiha ihminen'
<i>heikoonen</i>	'hoikka'
<i>kluissu</i>	'laiha'
<i>krävelö</i>	'laiha ruipelo'
<i>kääkkänä</i>	'laiha (vanhuuttaan) kuivettunut akka; pienikokoinen, laiha'
<i>laihankäläppä</i>	'laihahko'
<i>nerkoo</i>	'heikko, siro; hento, heikkorakenteinen; laiha, heiveröinen'
<i>ryyppöönen</i>	'laiha, kitulias'
<i>saikkali</i>	'laiha'

Hoikkuutta kuvaavien sanojen selitykset ovat pääasiassa 'hoikka' ja 'laiha'. Joillakin sanoilla on kuitenkin myös muita määritelmiä, joista ilmenee sanan sävy. Esimerkiksi *krävelön* kielteistä sävyä korostaa sananselityksessä mainittu 'ruipelo', ja *kaitaanen* 'pieni, laiha, kapoinen' tuo esiin merkityksen ehdottomuutta.

Hoikkuuteen viittaavissa sanoissa samalla tarkoitteella on usein kaksi muotoasua. Sanasta voi olla sekä perusmuoto että -inen-johdos: *heiko* ~ *heikoonen*, *kuikka* ~ *kuikkaanen*.

Ruotsin kielestä lainaamisen takia Etelä-Pohjanmaan murteen sanaston yleisiin piirteisiin kuuluvat myös sananalkuiset konsonanttiyhtymät. Tällaisia hoikkaa tarkoittavia sanoja ovat muun muassa *krävelö* 'laiha ruipelo' ja *kleini* 'laiha, pieni'. Sanojen äänneasu kuitenkin vaihtelee, ja se on muuttunut murteissa ja yhdelläkin murrealueella hyvin paljon

(Tuomi 1989a: 52), joten joissakin sanoissa ruotsin kielen vaikutus ei ole selvästi havaittavissa.

Hoikkaa ihmistä nimeävät sanat ovat useimmiten *h-* ja *k-*alkuisia tai *-IO-*loppuisia: *kruipelo*, *krävelö*, *kuikelo*. Äännerakenteessa toistuu myös huomattavan usein etuvokaali *i*, johon tyypillisesti liitetään mielikuvia muun muassa pienestä, hennosta ja ohuesta (Itkonen 1966: 348).

Lyhyttä tai pientä ihmistä kuvaavia sanoja aineistossa on 14. Sanojen selite 'pieni' ei ole yksiselitteisesti lyhyttä määrittävä, vaan sillä voidaan tarkoittaa myös kaikin tavoin pientä ihmistä. Sanojen merkitys ei siis viittaa pelkästään mitattavissa olevaan pituuteen.

<i>irsee</i>	'pienikasvuinen'
<i>knääkkä</i>	'pieni ihminen'
<i>kräpänä</i>	'pienikasvuinen lapsi'
<i>napataaroo</i>	'pieni ihminen'
<i>sirkkaanen</i>	'pieni ja siro'
<i>sirvava</i>	'pieni ja siro'
<i>taakales</i>	'pienikokoinen ihminen'

Sanoissa on paljon etuvokaaleja, mistä voi päätellä sanojen olevan ennemminkin kielteisesti sävyttyneitä kuin neutraaleja. *ö-* ja *ä-*vokaaleja sisältävät sanat ovat merkitykseltään useimmiten pejoratiivisia ja viittaavat johonkin epämiellyttävään, etenkin kun on kyse ihmisestä. Toisaalta on mahdollista, että etuvokaalit kuvaavat enemmän keveyttä ja siroutta kuin takavokaalit. (Karlsson 1994: 16; Sivula 1989: 168; Ruoppila 1935: 136.)

Lyhyttä ja pientä ihmistä kuvataan myös vertauksin. Jonkin kokoista tai mittaista ihmistä määritetään vertaamalla tätä johonkin asiaan tai esineeseen: *hevosempään kokoonen* 'pienikokoinen; leikillisesti: pikkulapsi', *mättähäm mittaanen* 'pienikasvuinen', *tupenmittaanen* 'lyhyt (kasvuinen)'.
Pitkään ihmiseen viittaavia sanoja aineistossa on viisi:

<i>holiana</i>	'pitkä'
<i>honisko</i>	'pitkänhuiskea ihminen'
<i>honttura</i>	'epävarman käyntinen; pitkä ja laiha'
<i>koipeliini</i>	'pitkäjalkainen'
<i>koippurakräätäri</i>	'pitkäjalkainen ja laiha ihminen'.

Sanoissa painottuu myös yksittäisten ruumiinosien pituus. Pitkää ihmistä kuvaavat sanat ovat *ho-* tai *ko-*alkuisia. Tyypillinen vokaali *o:n* lisäksi on *i*, erityisesti pitkäjalkaisiin

ihmisiin viittaavissa sanoissa. Ensitavun *o* on yleinen myös pitkää ihmistä tarkoittavissa ekspressiivisissä *in : ime* -johdoksissa (Länsimäki 1987: 262).

Etelä-Pohjanmaan murteessa pitkiä ihmisiä on kuvattu enemmänkin yleiskielen sanoilla, mikä käy ilmi muun muassa siitä, että sanakirjoihin on otettu mukaan myös useita yleiskielen murreasuisia sanoja. Pituus ei todennäköisesti ole ollut sellainen piirre, jota olisi ollut tarve kuvata murteen keinoin toisin kuin esimerkiksi lihavuus. Tämä on leimallista Etelä-Pohjanmaan murteen sanastossa, koska esimerkiksi Pohjois-Savossa Vieremän murteessa pitkiin ihmisiin viittaavaa sanastoa on huomattavasti (Kääriäinen 1952: 67–73).

Ihmisen fyysistä kokoa määrittävät sanat kuvaavat lihavuutta, hoikkuutta, pituutta ja lyhyttä, mutta eivät juuri lainkaan sopusuhtaisuutta. Etelä-Pohjanmaan murteen puhujat käyttävät ja ovat käyttäneet runsaasti erilaisia sanoja kuvaamaan ihmisen kokoa eri vivahtein ja monipuolisin määritelmien, mutta sopusuhtaisuus on ollut piirre, jonka määrittämiseen ei ole ollut tarvetta luoda kuvailevia murreasuisia sanoja. Aineistoon sisältyy ainoastaan yksi sana, *suhtava*, jonka merkitys on ’sopusuhtainen, sopivan kokoinen’.

2.3.2. Vartalonhallinta ja fyysinen olotila

Toiseen fyysisten piirteiden pääryhmään kuuluu sanoja, jotka kuvaavat ihmisen vartalonhallintaa ja fyysistä olotilaa. Nämä sanat jakaantuvat edelleen alaryhmiin, jotka muodostavat pienempiä selviä merkitysryhmiä. Alaryhmiin kuuluvat sanat kuvaavat ihmisen ryhtiä ja liikkumista sekä fyysistä kuntoa.

Ryhtiä kuvaavia sanoja on seitsemän, ja ne kuvaavat tasapuolisesti sekä huono- että hyväryhtistä ihmistä. Tämän lisäksi joillakin sanoilla on tärkeitä sivumerkityksiä. Huono-ryhtistä kuvataan sanoilla *krykky*, *kräkky* ja *köykky*. Sanoilla on samankaltainen äännerakenne: sanat ovat *k-* tai *kr-*alkuisia ja *-kky-*loppuisia. Lisäksi sanojen vokaalit ovat pejoratiivissävytteisiä etuvokaaleja.

Hyvää ryhtiä kuvaavia sanoja on myös kolme:

<i>plohteva</i>	’ryhdikäs’
<i>pryhtevä</i>	’ryhdikäs’
<i>tyrnevä</i>	’ryhdikäs; ylpeän ryhdikäs’.

Näidenkin sanojen rakenne on keskenään samankaltainen: sanan alussa on klusiili, ja sana on *-vA-*johdos. Sanojen äänne- ja muotorakenteella on selvästi yhteys niiden merkitykseen.

Tämä tukee osaltaan sitä, että sanojen yhtäläiset merkitykset perustuvat myös rakenteelliseen samankaltaisuuteen.

Sanalla *plohteva* viitataan selityksen mukaan selvästi fyysiseen ryhdikkyteen. Fra-seologinen ilmaus kuitenkin paljastaa ’ylpeän’ sivumerkityksen: *Tääläpäs on plohtevaa väkiä ku ei päivää sanota* (Tuomikoski ym. 1988). Useita sanoja saatetaankin käyttää sekä niiden varsinaisessa merkityksessä, joka käy ilmi selitteestä, että kuvailevasti muun muassa vertauksissa ja kielikuvissa.

Ryhdikkyyttä kuvaavat sanat ovat myös hieman sävyttyneitä, mikä ilmenee muun muassa sanan *tyrnevä* toisesta merkityksestä ’ylpeän ryhdikäs’. Samaa sanaa ei välttämättä käytetä samalla alueella eri merkityksissä. Toisaalla sanaa kuitenkin saatetaan käyttää konkreettisessa ja toisaalla kuvaannollisessa merkityksessä. Esimerkiksi sanalla *tyrnevä* on sekä merkitys ’ryhdikäs’ (Karhu 2001) että ’ylpeän ryhdikäs’ (Tuomikoski ym. 1988).

Vaikka selitykset ovat kansanomaisia, joidenkin sanojen merkitys on määritelty hyvin yksityiskohtaisesti: *kalttokönkkä* ’henkilö, jolla on tuki- ja liikuntaelinsairauden mukanaan tuoma ryhtivika’.

Toiseen vartalonhallinnan ja fyysisen olotilan semanttiseen alaryhmään kuuluvat sanat viittaavat ihmiseen korostamalla tämän kykyä ja tapaa liikkua. Sanoja on yhteensä 28, ja ne kuvaavat enimmäkseen hidasta, kankeaa, kömpelöä ja ontuvaa ihmistä. Toiset sanat määrittävät ainoastaan esimerkiksi kankeutta, ja toiset saattavat viitata sekä hitauteen että kankeuteen. Suurimmalla osalla tähän ryhmään kuuluvista sanoista on useampi kuin yksi merkitys.

Hidasta kuvataan muun muassa sanoilla

<i>hissutuunen</i>	’hidas’
<i>jumpsahros</i>	’hidas liikkeissään’
<i>kökö</i>	’hidas ja saamaton’
<i>nuhju</i>	’hidas, nahjus’
<i>tössänä</i>	’hidas ja epäsiisti’.

Lekseemien *köhöny* ja *köhömy* lisämerkitys ’hidasliikkeisen’ ohella on ’lihavaikko vanha mies’. Sanojen merkityksen yksityiskohtainen ja monipuolinen määrittely rajoittaa niiden käyttöyhteyttä huomattavasti. Oletettavasti hidasliikkeisyys liitetään vanhuuteen ja vanhuksiin niin selvästi, että heitä kuvaamaan on muotoutunut murteessa omia sanoja. Kun sanoilla viitataan ainoastaan miehiin, niiden käytettävyys vähenee puoleen.

Pääasiassa **kankeaa** ihmistä kuvaavia sanoja ovat esimerkiksi:

<i>kompales</i>	'suuri ja kankea mies'
<i>kähäläs</i>	'hidas, kankea'
<i>kötiö</i>	'suuri ja kankea mies'
<i>rähkäles</i>	'kankea, laiska, epäsiisti mies'
<i>tönkki</i>	'kankea'
<i>töpäles</i>	'liian lyhyt, kankea'.

Kankeaa ihmistä nimittäviin sanoihin sisältyy tarkkoja lisämerkityksiä, kuten se, että näistäkin sanoista useita voidaan käyttää ainoastaan miehestä. Toisin sanoen kankeus ja siihen liitetyt laiskuuden ja epäsiisteyden merkitykset kuvastavat pääasiassa miestä, eikä näitä ominaisuuksia uloteta naiseen.

Kömpelöä ihmistä ei kuvata yksittäisillä sanoilla, jotka viittaisivat ainoastaan tähän ominaisuuteen. Joissakin sanoissa ja ilmauksissa tulee kuitenkin ilmi kömpelyyden olemainen merkitys sanan muiden merkitysten lisäksi: *köhönäles* 'kömpelö, kankea, hidas', *kankiasta liantoonen* 'kankea, kömpelö, hidas', *pökäles* 'paksu, kömpelö'.

Sekä kankeaan että kömpelöön ihmiseen viittaavissa sanoissa korostuvat äänteet *o*, *ö* ja *ä*, jotka tässäkin yhteydessä painottavat sanojen kielteistä sävyä. Deskriptiivisyys on myös selvä merkitystä tukeva piirre. Näin ollen sanojen muoto ja merkitys muodostavat tehokkaan kokonaisuuden. Deskriptiivisyyttä kuvastaa myös se, että Etelä-Pohjanmaan murteessa on sanalle *köhönäles* useita variantteja, esimerkiksi *kehemäles*, *kähämäles* ja *köhöväles* (Laurosela 1914: 5).

Ihmisen **epävarma liikkuminen** ja **ontuminen** kuvastuvat myös useissa sanoissa:

<i>haappura</i>	'epävarma liikkeissään, ensiaskeleita ottava (lapsi)'
<i>hainavaappoo</i>	'heikko ja horjuva'
<i>huuppoo</i>	'epävarmasti liikkuva'
<i>klenkku</i>	'heikkorakenteinen, horjuva, linkussa oleva, ontuva'
<i>konkotes</i>	'ontuva; hyppelhtijä'.

Epävarmaa liikkumista ilmaisevat sanat ovat *h*-alkuisia ja sisältävät geminaatta-*p*:n. Ontuvaa kuvaavat sanat sen sijaan alkavat järjestelmällisesti *k*:lla, kuten *klemppa*, *klenkku* ja *konkotes*.

Myös tämän ryhmän sanoja käytetään samalla murrealueella osittain selvästi toisistaan poikkeavissa merkityksissä. Esimerkiksi sana *konkotes* tunnetaan eri puolilla Etelä-Pohjanmaata, mutta Lapualla sen perusmerkitys on 'ontuva' (Toijanniemi 1997) ja Ilmajoella 'hyppelhtijä' (Tuomikoski ym. 1988). Silti Lapuan murreseurakirjassa mainitaan sanalle myös merkitys 'hyppelhtijä'. Samaa sanaa voidaan siis käyttää vastakkaisissa merkityksissä. Toisaalta on sanan merkityksen määrittäjän tulkintakysymys, ajatellaanko ontu-

van ihmisen olevan myös hyppelhtijä, koska ihminen, joka on *konkotes*, liikkuu yhden jalan varassa. Vaikka sanan *konkotes* perusmerkitys olisi täsmälleen sama Etelä-Pohjanmaan eri osissa, sanakirjanselityksistä voi havaita joko sanankäyttäjien yleisen tai sananselittäjän asennoitumisen ihmiseen, joka on *konkotes*. Toisin sanoen 'ontuvalla' voidaan viitata esimerkiksi sairauden vuoksi ontuvaan ja 'hyppelhtijällä' ontuvaan ihmiseen, joka liikkuu pääasiassa toisen jalan varassa ja on siksi hyppelhtijä eli konkkaaja. Verbin *konkata* merkitykset ovat 'hyppiä yhdellä jalalla, hypätä ruutua' (Tuomikoski ym. 1988) ja 'hyppiä yhdellä jalalla, ontua' (Toijanniemi 1997).

Valtaosa liikkumista käsittelevistä sanoista kuvaa negatiivisia piirteitä. Myös nopeaa ja vikkellä ihmistä kuvataan muresanoilla, mutta huomattavasti vähemmän kuin hidasta, kankeaa ja kömpelöä. **Nopeaa** ihmistä kuvaavia sanoja ovat:

<i>klipevä</i>	'lipeväliikkeinen'
<i>klippari</i>	'nopealiikkeinen, vikkellä'
<i>liukoo</i>	'liukasliikkeinen'
<i>vitevä</i>	'liukasliikkeinen'.

Ripeää ihmistä nimittävien sanojen rakenne on osittain samankaltainen. Klusiilialkuisissa sanoissa on konsonanttiyhtymä *kl*, ja sanan ensimmäinen vokaaliääne on tavallisesti *i*. Lisäksi sanat ovat muun muassa *-vä*-johdoksia.

Viimeisenä alaryhmänä vartalonhallintaa ja fyysistä olotilaa kuvaavien sanojen semanttiseen ryhmään kuuluvat ihmistä **fyysisen kunnan** mukaan määrittävät sanat, joita on 34. Nämä sanat kuvastavat pääasiassa ihmisen terveydentilaa, vointia ja jaksamista. Suuri osa sanoista viittaa huonovointisuuteen ja -kuntoisuuteen:

<i>huuhelo</i>	'heikkovointinen, heikottavanoloinen, epätietoinen'
<i>nurruunen</i>	'apea, huonovointinen'
<i>ryyppöö</i>	'alipainoinen, huonokuntoinen'
<i>ryyntyynen, ryytys</i>	'surkea; huonokuntoinen'
<i>unkkoonen</i>	'huonovointinen'
<i>öökköönen</i>	'huonokuntoinen'.

Heikkovointisuutta käsittelevien sanojen yhteyteen liittyy myös sairasta ihmistä kuvaavia sanoja:

<i>kruuhufaari</i>	'(vanha) heikkovoimainen, raihmainen mies'
<i>kyrryynen</i>	'viluinen'
<i>rutuunen</i>	'itkuinen, huonovointinen; sairaalloinen'
<i>ruikkoo</i>	'ripulitautinen, huonokuntoinen'

<i>röhöö</i>	'yskäinen, nuhainen'
<i>turuunen</i>	'nuhainen'
<i>voipasairas</i>	'puolikuntoinen'.

Sekä heikkovointisuutta että sairautta määrittävien sanojen samankaltaisuutta tukee äännerakenne. Erityisesti sairaaseen viittaavat sanat ovat *r*-alkuisia. *r* korostuu myös fyysisesti epänormaalia olotilaa kuvaavissa sanoissa. Muista konsonanteista sanoille tunnusomaisia ovat *h*, *n* ja *t* sekä vokaaleista *u* ja *y*. Tavallinen on myös *i*-loppuisesta diftongista kehittynyt pitkä vokaali, joka on tyypillinen Etelä-Pohjanmaan murteessa (Rapola 1966: 471; 1990: 127): *ruikkoo* 'ripulitautinen, olematon, viheliäinen, surkea, huonokuntoinen', *ryyppöö* 'alipainoinen, huonokuntoinen'. Sama ilmiö tulee esiin myös *-inen*-loppuisista adjektiiveista, jotka ovat muutenkin rakenteeltaan samankaltaisia: *kyrryynen*, *nurruunen*, *rutuunen*, *ryytyynen*, *turuunen*. Tyypillistä onkin, että samantyyllisissä sanoissa käytetään sekä etu- että takavokaaleja – jopa samassa pitäjässä (Laurosela 1914: 96–97).

Ihmistä fyysisen kunnan kautta nimittävillä sanoilla on myös myönteisiä merkityksiä:

<i>höykkä</i>	'hyväkuntoinen (vanhus)'
<i>kräppevä</i>	'iäkäs mutta hyväkuntoinen'
<i>liantoonen</i>	'notkea'
<i>triiski</i>	'terve ja reipas'
<i>triksevä</i>	'terävä, voimakas, reipas'.

Osa hyväkuntoisuutta määrittävistä sanoista viittaa sivumerkitykseltään iäkkäisiin ihmisiin. Vaikka *höykkä* ja *kräppevä* ovatkin *ä*- ja *ö*-sanoja, niiden merkitys on positiivinen. Tämän takia ei voi olettaa, että näitä äännteitä sisältävät sanat olisivat aineistossa johdonmukaisesti pejoratiivisia. Vaikka *ä* ja *ö* ovat tyypillisiä pejoratiivisille sanoille, kaikki näitä äännteitä sisältävät sanat eivät kuitenkaan ole merkitykseltään järjestelmällisesti kielteisiä.

Reippaaseen ihmiseen viittaavat sanat ovat myös rakenteeltaan samantyyllisiä. Molempien sanojen, *triiskin* ja *triksevän*, alussa on konsonanttiyhtymä. Johtimista yleisin on *-vä*: *kräppevä*, *triksevä*.

2.3.3. Ulkoinen olemus

Kolmannen pääryhmän ihmistä fyysisten ominaisuuksien ja ulkoisen olemuksen kautta kuvaavista sanoista muodostavat nimenomaan ulkoiseen olemukseen viittaavat sanat, joita on aineistossa 36. Sanat kuvaavat silmin havaittavia ihmisen ulkonäköön liittyviä piirteitä, kuten pukeutumista. Selvimät alaryhmät, joihin sanat jakautuvat, ovat ihonväriä, epäsiisyyttä ja vaateetusta kuvaavat sanat.

Ihonvärin kautta kuvaavilla ilmauksilla, joita on aineistossa ainoastaan kolme, viitataan pääasiassa ihon kalpeuteen ja harmauteen: *kalakku* 'kalpea', *kalakkuunen* 'kalpea, väritön', *siäntiä ihminen* 'tumma ja harmaaihoinen'. Sanastoon ei siis kuulu sellaisia sanoja, joilla tarkoitettaisiin esimerkiksi syntyperäistä tumma- tai vaaleaihoisuutta.

Valtaosa ihmistä ulkonäön kautta kuvaavista sanoista nimittää **epäsiistiä** ihmistä. Ryhmään kuuluvat myös ihmisen vaateetusta kuvaavat sanat. Sanoja on 18, ja ne korostavat ihmisen sotkuisuutta ja huolimattomuutta.

<i>karvatti</i>	'ihminen, jolla on hoitamaton parta ja hiukset'
<i>ruopales</i>	'epäsiisti'
<i>ruopsakka</i>	'kampaamaton'
<i>rähäjä</i>	'epäsiisti'
<i>tokeromoukari</i>	'sotkupytyt, sotkuinen, epäsiisti'

Epäsiisyyttä kuvaavat sanat sisältävät myös sivumerkityksiä ja yksityiskohtaisempia selityksiä, kuten sana *karvatti*. Myös sanojen äänteellisessä koostumuksessa on samankaltaisuutta. Epäsiisyyttä kuvaaville sanoille tunnusomaisia ovat *r* ja *k*.

Sanoilla *ruopales* ja *ruopsakka* on samantyylinen rakenne, mutta silti niiden merkitykset on selitetty eri tavoin. 'Epäsiistin' merkitykseen voi sisältyä myös kampaamattomuus, mutta *ruopsakan* selitys 'kampaamaton' on yksiselitteinen. 'Kampaamaton' osoittaa myös jonkinasteista epäsiisyyttä, mutta sitä tarkoittavaa sanaa ei voi käyttää yleistä epäsiistiä olemusta kuvattaessa. *Ruopales* puolestaan voi tarkoittaa yleensä epäsiistiä, ja todennäköisesti myös pelkästään kampaamatonta, jos tällainen piirre koetaan tietyssä kontekstissa epäsiistiksi.

Omaleimaisia ovat myös *pössä*- ja *sössä*-sanat. Epäsiististä ja huolimattomasta ihmisestä voidaan käyttää nimitystä *sössä* tai sen johdosta *sössäinen*. Rakenteellisesti samankaltainen sana on *pössä*, jota käytetään takkutukkaisesta ihmisestä. Sanan erikoispiirteenä on se, että sillä määritetään yleensä naista, ja se on tietyn nimen etuliitteenä. Aineistossa

sanan käyttöyhteydet ovat *Pössä-Kaisa* ja *Pössä-Manta*, jotka ovat niin sanottuja köl-linimiä.

Epäsiisteyden kuvaaminen liittyy hyvin pitkälti myös pukeutumiseen. **Vaatetukseen** liittyviä sanoja ovat:

<i>hamppumaan kummajaanen</i>	'omituisesti pukeutunut'
<i>konhollinen</i>	'erikoinen, liian pyntätty'
<i>rettuunen</i>	'huonosti pukeutunut, epäsiisti'
<i>syltysukka</i>	'ihminen, jonka sukat ovat makkaralla'
<i>trehenu</i>	'huonosti pukeutunut'.

Pukeutumiseen liittyvät sanat kuvaavat lähinnä subjektiivisesti määriteltävää huonoa pukeutumista. Tähän ryhmään kuuluvista sanoista yksikään ei kuvaa neutraalia vaatetusta, vaan huomio on kiinnittynyt aina joko yli- tai alipukeutumiseen. Vertauksenomainen ilmaus *hamppumaan kummajaanen* korostaa sitä, että ihmisiä arvostellaan ulkoisesti havaittavien seikkojen perusteella. Ilmaus on sekä kuvaava että asenteellinen.

Suomen murteiden sanakirjassa *konhollisen* selitys on 'omituisen, kummallinen, tavallisuudesta poikkeava, hassunkurinen'. Kansanomaisen sanakirjaselitys tuo esiin sanan toisenlaisen käyttöyhteyden ja sille selvemmän ihmisiin viittaavan merkityksen.

Aineistossa on joitakin ihmisen ulkoista olemusta myönteisesti kuvaavia sanoja. Yhteinen semanttinen tekijä on se, että sanoilla kuvataan ihmistä, joka on koettanut pukeutua hyvin ja siististi. Määritelmässä korostuu kuitenkin myös sivumerkityksiä. Yhteinen piirre on *k*-alkuinen konsonanttiyhtymä sanan alussa: *kliipattu* 'viimeistely, hyvin pukeutunut, sliipattu', *knääpsährös* 'hienohelma', *kroosee* 'hienohelma'.

Ihmisen ulkoista olemusta kuvataan myös yksittäisillä **rumaa** tai **kaunista** tarkoittavilla sanoilla. Rumaan viitataan sanoilla *konoonen* 'omituisen näköinen, ruma' ja *kornoo-peli* 'romuluinen, ruma mies, typerys'. Sanakirja-aineiston perusteella Etelä-Pohjanmaan murteen sanasto ei kuitenkaan keskity ihmisen rumuuden tai kauneuden kuvaamiseen. Aineistossa yhdenkään sanan merkitys ei ole 'kaunis'. Sen sijaan sanalla *rumanpulska* tarkoitetaan 'komeahkoa'. Asennoitumista ihmisen kauneuteen ja kauniin tai komean ihmisen nimeämiseen kuvastaa se, että sanan selitys ei ensinnäkään ole 'komea', vaan merkitystä laimentava *-hko*-johtimella muodostettu 'komeahko'. Lisäksi sana itsessään koostuu yleiskielessä negatiiviseksi määriteltävistä osista *ruma* ja *pulska*. Eteläpohjalaiset eivät korosta ihmisen ulkoista kauneutta eivätkä etenään ylistävin sanoin. Kansanmurteesta puuttuu korukielisyys, eikä kauneutta tuoda esiin sanojen merkityksissä eikä rakenteessa.

2.3.4. Fyysiset yksityiskohdat

Osa ihmisen ulkonäköä ja fyysistä ominaisuutta kuvaavista sanoista ei voi luokitella mihinkään aiempaan ryhmään. Toistaiseksi luokittelemattomissa sanoissa on kuitenkin joitakin yhtäläisiä piirteitä. Ihmisen ulkonäköä ja olemusta voidaan kuvata ja määrittää esimerkiksi yksittäisten **ruumiinosien** kautta: *konkkanoukka* 'isonenäinen (ihminen)', *kättöö* 'yksikälinen ihminen', *lautakikki* 'pienirintainen nainen'.

Yleensä tavallisuudesta poikkeavat piirteet herättävät huomiota, ja tällaisten seikkojen perusteella on myös helppo nimetä ja nimittää ihmisiä (Länsimäki 1987: 251). Tämän ryhmän sanoissa korostuvat juuri tällaiset ihmisen ulkonäköön liittyvät yksityiskohdat, jotka ovat pysyviä fyysisiä ominaisuuksia. Sanat ja niiden selitykset osoittavat, että erityisesti ihmisen kasvoihin kiinnitetään huomiota: *moholikko* 'isonaamainen', *plösikkä* 'pyöreäkasvoinen', *yummyrvääsmuatoonen* 'pyöreäkasvoinen'.

Ihmisen ulkonäköön ja fyysisiin ominaisuuksiin kiinnitetään huomiota mitä moninaiemmilla tavoilla, ja murteessa näitä ihmisen piirteitä kuvaillaan eri keinoin. On selvää, että ihmisiin viittaavat sanat korostavat ulkoisia piirteitä, koska ne ovat selvimmin havaittavissa. Sanastosta nousevat esiin myös ääripäät eli tavallisuudesta tai neutraalista poikkeavat piirteet. Etelä-Pohjanmaan murteen sanakirjoissa herättävät huomiota sekä sananselitysten kirjavuus että monenlaiset sananmuodostustavat. Näiden seurauksena myös ihmisiin viittaava murre-sanasto on ihmisen ulkoisia ja fyysisiä ominaisuuksia painottaen hyvin rikasta.

2.4. Psykkiset ominaisuudet

2.4.1. Luonteenpiirteitä kuvaavasta sanastosta

Ihmisen henkisiä ominaisuuksia kuvaavat sanat tuovat esiin sen, millaisiin luonteenpiirteisiin kiinnitetään huomiota ja kuinka niihin viitataan kansankielisesti. Ominaisuudet voivat olla sekä pysyviä että hetkittäin ilmeneviä. Esimerkiksi *hömösti* 'hajamielinen' voi viitata ihmiseen, joka on hajamielinen aina tai vain jollakin tietyllä hetkellä.

Osa sanoista nimeää ja kuvaa ihmistä jonkin toiminnan kautta tai viittaa tekemiseen, kuten *riispietari* 'reuhoja'. Tällaisten sanojen sisältyminen psyykkisiä ominaisuuksia käsitteleviin ryhmiin perustuu siihen, että sanan ilmentämään toimintaan vaaditaan jokin luonteenpiirre.

Luonteenpiirteet ovat merkitykseltään sekä kielteisiä että myönteisiä. Sanastoa ei voi kuitenkaan jakaa näin yksiselitteisesti, koska useimmiten vasta sanan käyttöyhteys selvittää sen merkityksen. Pelkästään sananselityksiä tarkastelemalla ei voi perustellusti esittää tällaista kahtiajakoa. (Ks. Lappalainen – Vaattovaara 2005: 105.)

Esitän samassa luvussa semanttiset ryhmät, jotka ilmentävät vastakohtaisia luonteenpiirteitä. Vastakohtasuhteiden määrittäminen on hyvin väljää, ja sen ensisijaisena tarkoituksena on esittää semanttiset ryhmät havainnollisesti. Väljän vastakohtaisuuden lisäksi jako perustuu käänteisyyteen eli sanojen ja sanaryhmien merkitykset ovat toistensa käänteisarvoja (Hakanen 1973: 33, 40).

2.4.2. Tyhmyys, hajamielisyys ja nokkeluus

Henkistä ja osittain fyysistäkin ominaisuutta kuvaavista sanoista 33 nimittää **tyhmää** ja **hidasta** ihmistä. Hidas tarkoittaa tässä ensisijaisesti psyykkisesti hidasta, mutta sanoja voi mahdollisesti käyttää myös viitattaessa hitaaseen liikkumiseen. Useiden sanojen vaihtelevat käyttöyhteydet korostuvat hyvin tällaisessa tapauksessa, kun sanan merkitys on kaksijakoinen eikä kumpikaan käyttöyhteys tule sananselityksestä hallitsevampana esiin.

Sekä hidasta että tyhmää tarkoittavat sanat ovat tässä yhtenä kokonaisuutena, koska sanan määritelmässä mainitaan usein molemmat tai ne ovat muuten yhteyksissä toisiinsa, kuten *honostoopeli* 'hoksaamaton, typerys, romuluinen' ja *topoo* 'huomiokyvytön, pölkkypää; tyhmä'. Henkisesti hidasta ja tyhmää voidaan kuvata eri tilanteissa eri tavoin, eikä ole itsestään selvää, että nämä sanat tulisi käsitellä yhdessä.

Tyhmää ja henkisesti hidasta ihmistä kuvaavista sanoista muodostuu kolme selvää ryhmää. Ensinnäkin sanoilla voi kuvata yksinomaan tyhmää ihmistä. Toiseksi ne viittaavat ainoastaan hidaslunteiseen ihmiseen. Kolmanteen ryhmään kuuluvat tyhmänrohkeaa ja tyhmänylpeää ihmistä nimittävät sanat.

Pelkästään **tyhmää** kuvailevia ja nimittäviä sanoja on 24 eli valtaosa kaikista 33:sta ryhmään kuuluvasta lekseemistä. Tyhmään viitataan esimerkiksi sanoilla *flatapaska*, *homppoo*, *mokkelo*, *pölokkeströmmi*, *tohono* ja *tonnoo*. Monilla tyhmää tarkoittavilla sanoilla on samankaltainen rakenne, ja esimerkkejä onkin enemmän edempänä rakenteellisten piirteiden yhteydessä.

Hidasluonteiseen ihmiseen viitataan muun muassa sanoilla *sokkoo* 'huonon huomiokyvyn omaava ihminen' ja *tossoo* 'hidasjärkinen, huomiokyvytön'. Useimmiten sanat

kuitenkin ovat yhdyssanoja: *hieppuhäärä* 'hidasluonteinen, sakeanverinen ihminen', *mätäspää* 'hidasjärkinen', *ökkästökä* 'hidasjärkinen, kankea, jähmettynyt', *punkkitoholo* 'ymmärtämätön'. Sanat ovat deskriptiivisiä ja metaforisia ja niillä voidaan tarkoittaa sekä henkisesti että ruumiillisesti hidasta ihmistä.

Kolmanneksi sanoilla viitataan **tyhmänylpeään** tai **-rohkeaan** ihmiseen. Nämä sanat ovat järjestelmällisesti *k*-alkuisia, ja niissä on ainoastaan takavokaaleja: *kauhtana* 'tyhmän rohkea, tyhmän ylpeä', *kohelo* 'tyhmän ylpeä', *kouhoo* 'tyhmän ylpeä; kollo, typerys'.

Ihmisen nimittäminen tyhmäksi korostuu aineistossa myös sananselityksissä. Määritelmät ovat hyvin monipuolisia ja nekin itsessään kuvailevia. Sanoja on selitetty esimerkiksi seuraavin määritelmien: hassahtava, hidasjärkinen, höhlä, höperö, pöhlö, pölkypää, typerys, typerä ja yksinkertainen.

Rakenteeltaan tyhmää nimittävät sanat ovat tavallisesti *ho-*, *hö-* *pö-* tai *to-*alkuisia, joista yleisimpiä ovat *pö-*alkuiset. Niiden omaleimaisuutta tässä ryhmässä kuvastaa se, että koko aineiston 12 *pö-*alkuisesta sanasta 8 nimittää tyhmää. Näitä sanoja on kuitenkin johdettu eri tavoin ja niiden kantasana vaihtelee.

<i>pöffentaali</i>	'pölkypää, hassahtava'
<i>pölokkeströmmi</i>	'pölkypää'
<i>pössährös</i>	'höhlä'
<i>pöykeri, pöykäri</i>	'typerys, nousukas'
<i>pöyröö</i>	'tyhmä'

Tyhmää tarkoittavissa sanoissa toistuvat klusiilit *k*, *p*, *t* ja spirantti *s* sekä sanan alussa että tavunrajalla. Myös *h* ja *r* ovat sanoille tunnusomaisia. Joissakin sanoissa svaavokaali tehostaa merkitystä: *pöhölö* 'älytön, huomiokyvytön; tyhmä, typerä', *tohono* 'tyhmä'. Vokaaleista pejoratiivistunut *ö* on sanoille selvästi tunnusomainen, mutta myös *o* on tyypillinen. Pohjoissavolaisessa Vieremän murteessa tyhmää tarkoittavissa sanoissa on äänneitä *o*, *u* ja *ö* (Kääriäinen 1952: 109). Samojen äänneiden avulla korostetaan siis samanlaisia merkityksiä eri murteissa. (Ks. myös Länsimäki 1987: 263–264.)

Tässä semanttisessa ryhmässä *o*:ta on sanoissa eri asemassa, kuten ensitavussa ja sanan lopussa. Painokkaimmin *o*:n merkitys tulee esiin sanoissa, joissa se on useammassa tavussa:

<i>honostoopeli</i>	'hoksaamaton, typerys, romuluinen'
<i>kohelo</i>	'tyhmän ylpeä'
<i>mokkelo</i>	'tyhmä'
<i>tomahros</i>	'pölähdys, hölätys, hölätys'

Tyhmää tarkoittavat sanat päättyvät usein pitkään vokaaliin. Etelä-Pohjanmaan murteessa alun perin *oi*-loppuiset nominit ovat kehittyneet pitkiksi vokaaleiksi. Tällaisilla sanoilla on Etelä-Pohjanmaan murteessa viitattu erityisesti halveksittuihin ominaisuuksiin, kuten tyhmyyteen. (Juusela 1989: 76–77; Rapola 1919–1920: 55.)

<i>homppoo</i>	'typerys'
<i>hönttöö</i>	'hassahtava, typerä'
<i>pössöö</i>	'hullu, tyhmä, typerä'
<i>topoo</i>	'huomiokyvytön, pölkkyä, tyhmä'
<i>tossoo</i>	'hidasjärkinen, huomiokyvytön'

Sanoissa toistuu rakenne, jossa sananloppuista pitkää vokaalia edeltää geminaatta, mutta tavunrajalla voi olla myös yksinäiskonsonantti.

Ihmiseen viitataan myös **hajamielisyyttä** korostaen. Sanojen selitykset ovat hyvin toistensa kaltaisia, kuten 'hajamielinen' ja 'muistamaton'. Hajamielistä ihmistä nimitetään neljällä sanalla, joista jokaisen ensitavu on *hö*-alkuinen. Eri tavoin johdetuissa sanoissa toistuvat pejoratiivissävyiset *ä* ja *ö* sekä konsonanteista *m*: *höllerö* 'hajamielinen', *hömmöönen* 'muistamaton, vanhuudenhöperö', *hömppelö* 'hajamielinen, muistamaton', *hömösti* 'hajamielinen'.

Tyhmän, hidaskärkisen ja hajamielisen vastakohtaa kuvaavat **nokkela** tai **viisasta** ihmistä tarkoittavat sanat. Nokkela tarkoittavia sanoja on aineistossa kuusi eli selvästi vähemmän kuin tyhmää tarkoittavia.

<i>nästi</i>	'nokkela, teräväpäinen'
<i>nälli</i>	'nokkela, teräväpäinen'
<i>takkela</i>	'teräväotteinen, vikkela'
<i>hoksusta kotoosin</i>	'lapsesta: viisas'
<i>suikki</i>	'sutjakka, fiksu'
<i>triksevä</i>	'terävä, voimakas, reipas'

Nokkela ja viisasta nimittävät sanat ovat merkitykseltään positiivisia, vaikka psykisenä ominaisuutena ne ovatkin hyvin lähellä oveluutta, joka viittaa kielteiseen piirteeseen.

2.4.3. Laiskuus, huolimattomuus ja ahkeruus

Sanakirja-aineistossa on toiseksi eniten **laiskaa** ja saamatonta ihmistä nimeäviä sanoja (27), joita ovat muun muassa *flataanen*, *flatafyrry*, *hainavaappoo*, *hampahitton*, *hypytyynen*, *klepsu*, *käpytyynen*, *lompires*, *lomppi*, *lorinko*, *onhoonen*, *vetkales*, *väives* ja *ypyri*. Lisäksi tähän ryhmään kuuluu 12 sanaa, joilla viitataan saamattomuuteen korostaen erityistä piirrettä, kuten taitamattomuutta tai kelvottomuutta.

<i>kloposorvari</i>	'yleensä taitamaton ihminen'
<i>nutipää</i>	'kelvoton ihminen'
<i>paittitaitoonen</i>	'heikkotaitoinen, taitamaton'
<i>rumaanen</i>	'kehno'
<i>traaki</i>	'hylätty, kelvoton'

Sanan *traaki* käyttöyhteydestä on myös esimerkki: *Jalakaani takia moon traaki enkä kelepaasi sotahan* (Tuomikoski ym. 1988). Sanat viittaavatkin usein laiskuuden syyhyn. Sananselitysten mukaan saamattomuus saattaa johtua pitkälti siitä, että ihmisellä ei ole taitoa suoriutua jostakin tehtävästä. Myös kömpelyyteen viitataan: *koppurakynsi* 'mämmikoura', *köpelökynsi* 'mämmikoura, käsistään kömpelö'.

Laiskaa ihmistä voidaan kuvata myös fraseologisen metaforan avulla. Kielikuva ilmenee sananselityksestä: 'henkilö, joka seisoo kädet lanteilla vaikka olisi tekemistä' on *kakskorvaanen paskakruuku* tai *kakskorvaanen maitotooppi*. Ilmauksissa korostuvat suorasukaisuus ja kiertelemättömyys mutta myös oivaltava humoristisuus.

Laiskaa tarkoittaville sanoille on tyypillistä *l-* tai *lo-*alkuisuus: *lompires* 'laiskuri', *looki* '(liian) rauhallinen', *lyöppäri* 'vetelys, luikertelija, kiero'. Vokaaleista tunnusomainen on *y*, esimerkiksi sanoissa *flatafyrry*, *hypytyynen*, *lyöppäri* ja *ypyri*. Sanat ovat myös *-es-*johdoksia: *konhotes* 'konhottaja', *mätkäles* 'vetelys', *onales* 'veltto ihminen'.

Huolimattomaan ihmiseen viitataan sanakirjoissa 11 sanalla, joista useat ovat *hO-*alkuisia tai *-es-*johdoksia. Joissakin sanoissa yhdistyvät molemmat piirteet: *hopales*, *hosotes*, *hoteles*. Ryhmään kuuluu myös kolme 'häätälijää' tarkoittavaa sanaa, jotka ovat kaikki *tä-*alkuisia: *tänttäräärä*, *tärpätinkeittäjä*, *täräytes*. Tunnusomainen on myös *ä-*vokaali. Lisäksi *tärpätinkeittäjä* 'kiivas ihminen, häätälijä' on metaforinen. Huolimattomaan viitataan siis yhdyssanoinkin, joita ovat myös *flinttapieksu* 'haukkumasana: nahjus, huolimaton' ja *hölöppäkynsi* 'taitamaton, huolimaton'.

Laiskan ja huolimattoman vastakohtaksi sanastossa on myös myönteiseksi tulkittavia piirteitä. **Ahkeraa** ihmistä kuvailevia sanoja on yhteensä kymmenen. Sananselityksissä painottuvat tarmokkuus, toimeliaisuus ja sinnikkyys:

<i>hapines</i>	'ahkera'
<i>kiikkevä</i>	'näppärä, ahkera'
<i>mato</i>	'ihmisestä: hyvin ahkera'
<i>moukeva</i>	'tarmokas, ylpeä'
<i>tomotes</i>	'toimelias, reipasotteinen, topakka'.

Sanojen merkitykset ovat hyvin samankaltaisia, mutta rakenteeltaan ne poikkeavat toisistaan huomattavasti. Ominaisia ovat johtimet *-vA* ja *-es*. Lisäksi sanoista *mato* ja *hampahanmato* 'vertauskuvallinen ilmaisu ahkerasta, yritteliästä ihmisestä' ilmenee myös vertauskuvallisuutta.

2.4.4. Vilkkaus ja tosikkous

Vilkasta ihmistä nimittäviä sanoja on 23, ja ne ovat merkitysvivahteiltaan hyvin erilaisia. Monet sanoista ovat deskriptiivisiä. Sanakirja-aineiston perusteella vilkasta ihmistä kuvaavien sanojen tarkkoja merkityksiä ja käyttöyhteyksiä on mahdotonta selvittää yksityiskohdaisesti, mutta sanojen sävyttyneisyys ilmenee kuitenkin osittain sananselityksistä. Osa sanoista voidaan tulkita merkitykseltään myönteiseksi, osa kielteiseksi ja osa neutraaliksi. Ihmistä myönteisesti kuvaavia sanoja ovat muun muassa *prirkotes* 'vilkas ja iloinen ihminen' ja *vesmanni* 'eläväinen, kujeilija'.

Kielteisesti sävyttyneitä sanoja ovat esimerkiksi *hieputes* 'rauhaton, levoton', *viuvahros* 'ailahteleva' ja *hu(h)uritoon* 'kuriton, vallaton'. Merkitysvivahteiltaan kielteiset sanat viittaavat myös 'ylivilkkaaseen': *hauhoo*, *harakka*, *kaunahaukka*.

Neutraaliksi luokiteltavia sanoja ovat *fapiaani* 'vilkas, eläväinen, omaperäinen ihminen', *kiijotes* 'joka paikkaan ehtivä' ja *kiekkalieroo* 'kiekkaaja, rauhottomasti liikehtivä', jotka tietyssä asiayhteydessä voivat olla merkitykseltään selvästi neutraalista poikkeavia. Vilkasta kuvailevista sanoista kolmannes on yhdyssanoja, kuten *älliskuukka* 'nahjus, salaa vaanija, vauhko' ja *-inen*-loppuinen yhdysadjektiivi *pääsilimäinen* 'tottelematon, vallaton (lapsi); kuriton'. Vilkasta tarkoittavissa sanoissa deskriptiivisyys ilmenee sekä sanojen ensitavun vokaaleista että *-es*-johtimesta.

Eteläpohjalaisissa murteissa nimitetään myös **tosikkoa** ihmistä, jota määritetään sanakirjaselityksissä yksityiskohtaisemminkin. 18 sanan muodostamassa ryhmässä tarkentuu tosikkouden laatu; sanoilla viitataan muun muassa juroon, ynseään, yksitotiseen ja helposti loukkaantuvaan:

<i>kumpeli</i>	'tunteilematon henkilö, joka ei "hyvästä ihastu eikä pahasta peliästy"'
<i>mullisaukkoo</i>	'välinpitämätön, piittaamaton'
<i>möhörystin</i>	'juro'
<i>nuikeli</i>	'helposti suuttuva'
<i>nyrryynen</i>	'alakuloinen, nöyrä, loukkaantunut'
<i>nöppöönen</i>	'yksitotinen'
<i>oikoonen</i>	'suora, huumorintajuton'
<i>törötes</i>	'suorasukainen, tosikkomainen'
<i>yns(s)yriäänen</i>	'ynseä'
<i>yres</i>	'tyly, ynseä'.

Sanoille tunnusomaisia ovat vokaalit *ö* ja *y* sekä konsonanteista *r*, jotka tekevät sanoista selvästi pejoratiivisia. Myös *-inen*-johdin on tyypillinen tosikkoa nimeävissä sanoissa.

2.4.5. Dominoivuus ja ujous

Aineistostani selvärajaisen semanttisen ryhmän muodostavat sanat, joita yhdistää **dominoivuus** ja henkinen hallitsevuus. Sanojen selityksissä on sellaisia määritelmiä kuin 'itserakas', 'arvonsa tunteva', 'määräilijä' ja 'tärkeilevä'. Sananselitykset ovat vaihtelevia, ja tarkasti saman merkityksen sisältävistä sanoista olisi voinut laajemmassa tutkimuksessa tehdä vielä tarkemman jaottelun. Tässä dominoivuutta korostavassa ryhmässä on yhteensä 21 sanaa, jotka tarkoittavat omahyväistä tai määräilevää ihmistä.

Omahyväistä ihmistä nimitetään Etelä-Pohjanmaan murteessa muun muassa *ittehyväksi*, *olovanaaseksi* ja *tärkiännäkööseksi*. Omahyväisyyttä ja itsevarmuutta kuvaavissa sanoissa on myös rakenteellista samankaltaisuutta:

<i>plehtevä</i>	'arvonsa tunteva, varakas'
<i>plohteva</i>	'ryhdikäs, mahtava'
<i>prohteva</i>	'arvonsa tunteva'.

Adjektiivista *plohteva* on lause-esimerkki: *Tääläpäs on plohtevaa väkiä ku ei päivää sanota* (Tuomikoski ym. 1988). Omahyväistä tarkoittavia *-vA*-johdoksia on useita, ja niiden kaikkien alussa on *p*-alkuinen konsonanttiyhtymä, kuten sanoissa *prökevä* 'omahyväinen, mahtava' ja *prötevä* 'itsevarma, ylpeä; omahyväinen, mahtava'. Sananalkuinen konsonanttiyhtymä (*pl, pr, tr*) tehostaakin dominoivuuden merkitystä selvästi. Sanojen kielteistä merkitystä tukevat myös pejoratiivissävyiset vokaalit *ä* ja *ö*.

Määräilevää ihmistä tarkoittavia sanoja ovat *promeetari, päällepäsmänttari, roomanni, troffiska* ja *trufossi*. *Päällepäsmänttari* on aineistossa myös muodoissa *päällepäsmäri* ja *päältä päsmäri*. Ilmaus on alun perin pohjoissavolainen, ja se on levinnyt laajalti eri alueille muodossa *päänä päsmärinä* (Pulkkinen 1966: 35).

Aineiston määräilevää kuvaavista sanoista suurin osa on *-ri*-johdoksia. Sanoille ovat leimallisia pitkät vokaalit, kuten *ee* ja *oo*, ja myös *r* esiintyy yleisesti eri tavuasemissa. Lisäksi useissa sanoissa painottuu *m*, joka korostaa kielteisiä piirteitä myös Pellon murteessa (Manninen 1976: 216).

Toisaalta murre sanoilla nimitetään **ujoa** ihmistä, johon viittaavia sanoja aineistossa on 12. Ryhmän sanoista kolme, *umppelo* 'ujo, vähäpuheinen', *umppu* 'ujo, vieraille puhumaton lapsi' ja *uukkoonen* 'hiljainen, saamaton, umpimielinen', kuuluvat myös puhumiseen viittaavien sanojen ryhmään monimerkityksisyytensä vuoksi. Ujooon viitataan myös metaforisesti: *mettäpöllöö* 'ihmisarka', *karsiperset* 'arka ja ujo'.

u-alkuisille sanoille ovat tunnusomaisia konsonantit *m* ja *r*. Myös sananalkuinen pitkä vokaali on tyypillinen. Ujooa tarkoittavat sanat on johdettu eri tavoin, mutta ryhmästä erottuvat johtimet *-inen* sekä *-lo*.

<i>umppelo</i>	'ujo, vähäpuheinen'
<i>umppu</i>	'ujo, vieraille puhumaton lapsi'
<i>uriu</i>	'ujo'
<i>urvelo</i>	'ujo, arka, surkea, sivuun vetäytyvä'
<i>uruutes</i>	'ujo, arka, surkea'
<i>uukkoonen</i>	'hiljainen, saamaton, umpimielinen'
<i>uunoonen</i>	'ujo'

"Tummiin vokaaleihin" *u* ja *o* liitettyjen mielikuvien mukaan näitä vokaaleja sisältävät sanat kuvailevat esimerkiksi tylsyyttä, kömpelyyttä ja paksuutta (Itkonen 1966: 348). Sanakirja-aineiston perusteella *u*-sanoihin yhdistetyt mielikuvat liittyvät pääasiassa ujouteen, koska aineiston yhdeksästä *u*-alkuisesta sanasta kahdeksan viittaa ujoon ihmiseen. Lisäksi näissä sanoissa on *u*:ta myös muualla kuin sanan alussa. Viidessä ujoa kuvaavassa

sanassa on *o*:ta. Ujioon ihmiseen viittaavat sanat muodostuvat siis pääasiassa ”tummista vokaaleista” *o* ja *u*. Kääriäisen (1952: 107) tarkastelemassa savolaismurteen aineistossa ujioon viitataan pääasiassa *u*- ja *v*-alkuisilla sanoilla. Tätä merkitystä tukeva vokaali ei siis ole tyypillinen yksinomaan Etelä-Pohjanmaan murteelle.

2.4.6. Epärehellisyys ja luotettavuus

Aineistossa 16 sanaa tai fraasia nimittää **epärehellistä** ihmistä, mutta tämä semanttinen ryhmä ei ole selvästi yhtenäinen. Osa sanoista on kuitenkin johdettu samalla periaatteella, ja ne ovat myös äännerakenteeltaan osittain samanlaisia. Seuraavissa synonyymeissa painottuvat foneemit *i*, *u* ja *k*.

<i>falaski</i>	’epärehellinen, epävarma’
<i>filunki</i>	’vilpillinen’
<i>luikki</i>	’epärehellinen ihminen, salaileva’
<i>nilikki</i>	’epäluotettava, epärehellinen, kieroileva ihminen’

Oleennaista epärehelliseen viittaavissa sanoissa on *i*:n runsaus. *i*:n on yleensä katsottu kuvaavan pienuutta, nopeutta ja kaukaisuutta (Itkonen 1966: 348). Esimerkistön perusteella *i*-sanoilla kuvattavia piirteitä on ainakin kansankielessä useampia.

<i>fieskoollinen</i>	’petollinen’
<i>flatkutes</i>	’juoruilija’
<i>färiäri</i>	’henkilö, joka ”värittää” kertomuksiaan’
<i>hanttanpuli</i>	’epäluotettava, huikentelevainen’
<i>kieräpuntari</i>	’ovela ihminen’
<i>konffojari</i>	’hujari, kujeilija’
<i>kälttəri</i>	’juonittelija’

Valtaosa epärehellistä tarkoittavista sanoista on *f*-, *h*- tai *k*-alkuisia. Erityisesti *f*-alkuisissa sanoissa myös *l* on tyypillinen eri asemassa. Monet sanat ovat *-ri*-johdoksia. Sanoissa on aineksia myös yleiskielestä, kuten ilmauksissa *kieräpuntari* ja *kaavaatte kierä*.

Päinvastaista ominaisuutta eli **luotettavuutta** kuvaavia sanoja on aineistossa kahdeksan eli puolet vähemmän kuin epärehellistä tarkoittavia. Luotettavaa ihmistä kuvataan muun muassa sanaliitoin. ’Sanansa pitävä’ on *puheensa mittaanen* ja ’henkilö, joka ei koskaan sano mitään negatiivista kenestäkään’ on *suutoon sanatoon*. Jälkimmäinen ilmaus

tunnetaan myös muualla kuin Etelä-Pohjanmaalla, ja se onkin suosituin hämäläismurteissa (Pulkkinen 1966: 174–175).

Luotettavaa tarkoittavat myös sellaiset sanat, joiden merkitys poikkeaa hieman yksiselitteisestä luotettavuudesta. Tällaiset sanat ovat ihmistä metaforisesti kuvaavia *-inen*-loppuisia adjektiiveja.

<i>lampahannahkaanen</i>	'vailla omaa tahtoa, toisten helposti johdateltava; hyvänluontoinen'
<i>maasjalakaanen</i>	'tavallinen ihminen, jalat maassa pitävä'

Vaikka jokaisen luotettavaan ja reiluun viittaavan sanan ja sanaliiton merkitys on joko neutraali tai myönteinen, jotkut ovat lievästi vähättelevän sävyisiä: *lampahannahkaanen* ja *alahaasen oloonen* 'reilu, vaatimaton'. Luotettavaan viittaavien sanojen monenlaiset merkitykset ilmaisevat myös myönteisiä ominaisuuksia, kuten hyvänluontoisuutta. Tämänkaltaisiin merkityksiin sisältyy usein myös vähäinen arvottava sävy. Päämerkitykseltään sanat kuitenkin viittaavat jämäptiuteen ja reiluuteen.

2.4.7. Kiukkuisuus ja hyväntuulisuus

Kiukkuista ihmistä nimeävien sanojen määritelmät vaihtelevat pahantuulisesta riidanhaluiseen ja kirpeän happameen, mutta kaikkien yleismerkitys on kiukkuisuus.

<i>kataanen</i>	'kiukkua täynnä, kiukustunut, vihainen'
<i>kirppa</i>	'kipakka, äkäinen'
<i>pahanprynttinen</i>	'kiivas ja pahansisuinen'
<i>tiukia</i>	'kiukkuinen'

Kiukkuista kuvataan myös vertauskuvallisesti sanalla *valakiankarvaanen* 'tulinen kipakka (ihminen)', jossa määritelmä tukee kielikuvaa.

Yhteensä sanoja on 15, joista 9 on *k*-alkuisia. Tyypillisiä ovat erityisesti sananalkuiset konsonanttityhtymät *kr* ja *pr*. *k*- ja *kr*-alkuisissa kiukkuista tarkoittavissa sanoissa on myös morfologista yhtenevyyttä. Sanoissa toistuu *-kkä*-johdin: *kräkkä* 'pahansisuinen, riidanhaluinen, sairaalloinen', *kränkkä* 'inttäjä, riidanhaluinen' ja *kärnäkkä* 'riidanhaluinen'. Kiukkuiseen viittaavissa sanoissa toistuu *r*:ää muussakin asemassa kuin konsonanttityhtymissä. Vokaaleista yleisimpiä ovat *a* ja *ä*.

Kiukkuisen vastakohtaa eli **hyväntuulista** ihmistä tarkoittavat sanat ovat merkitykseltään selvästi myönteisiä. Sanoja on viisi:

<i>hekotes</i>	'nauraja'
<i>henu</i>	'mukava'
<i>henuunen</i>	'rakastettava'
<i>höyhkiä</i>	'reipas, nuorekas'
<i>ylönannettu</i>	'hyvä juttujen kertoja, huumori-ihminen'.

Hyväntuulista ihmistä kuvaaville sanoille tunnusomaisia ovat *h* erityisesti sanan alussa sekä vokaaleista *e*. Sanoista *henu* ja *henuunen* ilmenee myös johtamalla aikaansaatu merkityksenmuutos.

2.4.8. Itsepäisyys

Eteläpohjalaiseen luonteeseen liitetään **itsepäisyys** (ks. Karhu 2001: 6; Zimmerbauer 2002: 41), mikä ilmenee myös eteläpohjalaisista murrenankirjoista. Itsepäistä ihmistä kuvaavia sanoja on aineistossa 14. Yhdenmukaisen tästä semanttisesta ryhmästä tekee myös se, että sanojen selitykset ovat yksiselitteisiä ja pääosin samoja: kahdeksan sanan selitys on 'itsepäinen'. Muut selitykset ovat synonyymeja, kuten 'kovapäinen', 'omapäinen', 'piittaamaton' ja 'oikukas'.

Itsepäistä voidaan nimittää sanoilla *jukuri*, *junuunen*, *juurakkopää*, *härkäpäinen*, *härkäpässi*, *tintta*, *väkipäinen* ja *vänkäri*. Tavallisesti itsepäistä kuvataan yhdyssanalla, jonka perusosa on *pää* tai sen johdos *-päinen*. Joidenkin yhdyssanojen määriteosat – kuten *härkä* – viittaavat itsenäisinäkin metaforisesti itsepäiseen.

Useat itsepäistä tarkoittavat sanat ovat *j*-alkuisia, ja tyypillisimmät äänneyhdistelmät sanan alussa ovat *ju*, *hä* ja *vä*. Vokaaleista tavallisin on pejoratiivisuutta tukeva *ä*. Yhtäläisyyksiä itsepäistä tarkoittavissa sanoissa on myös johtimissa, joista erottuvat *-ri* (*jukuri* 'itsepäinen, tottelematon') ja *-inen* (*omioikkuunen* 'oikukas').

Poikkeuksellisen ja omaleimaisen itsepäiseen viittaavien sanojen ryhmästä tekee myös se, että sanastosta ei muotoudu selvää vastakkaista ryhmää. Tämä korostaa selvästi sitä, että itsepäisyys on leimallinen piirre Etelä-Pohjanmaalla, ja se ilmenee aineistostakin selvästi. Toisaalta sanastossa on satunnaisia itsepäisen vastakohtaa ilmentäviä sanoja, kuten aiempaan ryhmään kuuluva 'hyvänluontoista' ja 'vailla omaa tahtoa olevaa' nimittävä

lampahannahkaanen. Tästä sanasta ilmenee kuitenkin se, että itsepäisyys on arvostetumpi piirre ihmisessä.

2.4.9. Ilkeys ja kohteliaisuus

Sanakirja-aineistossa on 12 **ilkeää** ihmistä tarkoittavaa ja kuvailevaa sanaa. Näistä monet ovat *-inen*-loppuisia yhdysadjektiiveja, joiden määräiteosana on joko *häjy* tai murreasuinen *ilkeä*. Aineistossa lekseemillä *häjy* on useita eri merkityksiä, ja sanaa on johdettu erilaisiin tarpeisiin. Yleiskielessä sanalla *häjy* viitataan pahaan, ilkeään ja pahankuriseen ihmiseen (NS s.v. *häjy*), ja aineiston *häjyllä* on tässä semanttisessa ryhmässä sama merkitys: 'pahansuinen, paha' (ks. Kettunen 1940: 248). Johdoksia ovat *häjynilikinen* 'ilkeä', *häjynkurinen* 'pahansuinen' ja *häjynpäiväinen* 'pahainen'. Lekseemiin *häjynilikinen* on yhdistetty ryhmän kaksi yleisintä sanaa: *häjy* ja *ilkeä*. Murreasuinen sana *ilkeä* on kolmessa yhdysanassa: *häjynilikinen*, *ilkiännaaluunen* 'ilkeäluonteinen' ja *ilkiännahkaanen* 'ilkeäluonteinen'.

Ilkeää tarkoittavissa yhdysanoissa määräiteosa on järjestelmällisesti yleiskieliseltä hallitsevalta merkitykseltään kielteinen: *häjy*, *ilkeä* ja *paha*. Sanaan *ilkeä* pohjautuva johdos on myös *ilkesteri* 'ilkimys', joka nimittää selvästi ihmistä viittaamalla luonteenpiirteeseen.

Ilkeää ihmistä kuvataan myös *k*-alkuisilla sanoilla. Näistä deskriptiivinen *-es*-johdos on *keles* 'luonteeltaan ikävä, hankala, kelju', ja *-inen*-johtimella muodostettuja adjektiiveja ovat *ketinen* 'pahansuinen, ilkeä' ja *kurillinen* 'ilkikurinen, leikillinen'.

Aineiston murre sanat viittaavat myös **kohteliaisiin** ihmisiin. Kohteliasta tarkoittavia sanoja on sanakirjoissa ainoastaan kolme eli selvästi vähemmän kuin ilkeään viittaavia. Merkitykseltään sanat ovat monipuolisia. Ne on johdettu adjektiivijohtimilla *-ltainen* ja *-llinen*:

<i>asialtaan</i>	'miellyttäväkäytöksinen, palveluhaluinen ja -taitoinen, toimekas, taitava, tarkka, järkevä'
<i>ihimiseltään</i>	'ihmisiksi käyttäytyvä; miellyttävä, sopiva, lapsesta: kehittynyt'
<i>laarullinen</i>	'luonteeltaan myönteisen ystävällinen'.

2.4.10. Säästäväisyys ja tuhlaavaisuus

Aineiston mukaan Etelä-Pohjanmaalla kiinnitetään huomiota ihmisen rahankäyttöön, mikä tulee esiin säästäväiseen ja tuhlaavaiseen ihmiseen viittaavista sanoista. Niitä on yhteensä yhdeksän, joista kolme viittaa tuhlaavaiseen ja kuusi säästäväiseen ihmiseen. Rahankäyttäjää kuvailevilla sanoilla ei kuitenkaan viitata ihmiseen neutraalisti, vaan merkityksissä korostuvat ääripäät. Aineiston murre sanoilla nimitetään siis hyvin huoletonna rahankäyttäjää tai äärimmäisen säästäväistä ihmistä.

Tuhlaavaista nimitetään *hauskapeukaloksi*, *hunsaksi* tai *huumenhaudaksi*. Kaikki ’tuhlaria’ tarkoittavat sanat ovat *h*-alkuisia ja vokaaleista niissä toistuvat takavokaalit *a* ja *u*. Lekseemillä *hauska* – joka kuuluu sanakirjoihin, ei aineistoon – voidaan viitata tuhlaavaiseen myös muilla murrealueilla, kuten Peräpohjolassa ja Kainuussa (SMS s.v. *hauska*). Yleiskielessä sanan merkitys on täysin toinen (NS s.v. *hauska*).

Sanat eivät viittaa neutraalisti säästäväiseen ihmiseen, mutta kitsasta rahankäyttäjää sen sijaan nimitetään useilla synonyymeilla. Myös sanojen merkitykset ovat keskenään synonyymeja.

<i>näkäles</i>	’itara’
<i>näläkähinen</i>	’itara, saita’
<i>sinisen nuuka</i>	’hyvin saita’
<i>tikiä</i>	’saita’

Äärimmäisen tarkkaa rahankäyttäjää tarkoittavat sanat ovat lähes järjestelmällisesti *n*-alkuisia, vaikka sanojen rakenne ei olekaan muuten selvästi yhtenäinen. Säästäväisyyden määritelmä on niin kärjistetty, että yhtäkään sanaa ei voi tulkita neutraaliksi. Jos sananselitys on pelkästään ’itara’, sanan rakenne tuo esiin sen kärjistettyä merkitystä. Tämä ilmenee esimerkiksi *ä*-sanassa *näkäles*. Jos sana viittaisi neutraalisti säästäväiseen ihmiseen, sen voisi tulkita ihmisen positiivista piirrettä korostavaksi.

2.4.11. Piirteiden painottuminen sanastossa

Ihmisen henkisiin ominaisuuksiin viittaavista sanoista muotoutui 18 semanttista ryhmää. Vaikka esitinkin ryhmät semanttisten vastakohtien avulla, psyykkisiä ominaisuuksia ei kuitenkaan voi luokitella yksiselitteisesti myönteisiksi ja kielteisiksi. Kuten vilkasta ihmistä

nimittävistä sanoista käy ilmi, samaan semanttiseen ryhmään kuuluvilla sanoilla saattaa olla monenlaisia ja keskenään ristiriitaisiakin merkityksiä. Semanttisista ryhmistä voi kuitenkin havaita, millaisiin ominaisuuksiin Etelä-Pohjanmaan murteen käyttäjät kiinnittävät huomiota ja viittaavat murre sanoilla. Selvää on, että ihmisen myönteisiä piirteitä ei kuvata niin paljon kuin kielteisiä. Sen voi havaita pelkästään siitä, että laiskaa tarkoittavia sanoja on kolminkertaisesti verrattuna ahkeraa tarkoittaviin sanoihin. Ilkeään viittaavia sanoja puolestaan on kolme kertaa enemmän kuin kohteliaista nimittäviä.

Kvantitatiivisesti esitettynä ihmistä psyykkisten ominaisuuksien kautta nimeävä murrenasto korostaa eniten tyhmyyttä ja henkistä hitautta (33 sanaa). Seuraavaksi eniten on laiskuuteen (27 + 12) ja vilkkauteen (23) viittaavia sanoja. Tämän jälkeen sanastosta painottuvat dominoivuus (21), tosikkous (18), epärehellisyys (16), kiukkuisuus (15) ja itsepäisyys (14). Edelleen sanoilla viitataan ilkeään (12), ujoon (12), huolimattomaan (11), ahkeeraan (10), luotettavaan (8), säästäväiseen (6), nokkelaan (6) ja hyväntuuliseen (5). Vähiten viitataan hajamieliseen (4), tuhlaavaiseen (3) ja kohteliaaseen (3).

Sanakirja-aineiston semanttinen jäsentely havainnollistaa, että lukuisiin ihmisen luonteenpiirteisiin on kiinnitetty huomiota ja niitä on kuvattu varsin monisanaisesti. Lisäksi ääripäiden painottuminen on selvää. Sanat eivät kuvaile itsestään selviä piirteitä ja ominaisuuksia, vaan huomio on kiinnittynyt tavallisesta ja arvostetusta poikkeaviin seikkoihin. Toisaalta myös yleisesti arvostettuja piirteitä – kuten ahkeruutta – on kuvattu, mutta ei kuitenkaan niin monipuolisesti ja -sanaisesti kuin vähemmän arvostettuja piirteitä.

2.5. Puhuminen

Puhuminen ymmärretään olennaiseksi osaksi ihmisen luonteenpiirteitä. Myös murren sanakirjoissa kuvataan puhujia ja puhumista. Aineistossa korostuvat ne puhumiseen liittyvät piirteet, joihin eteläpohjalainen kiinnittää huomiota. Tavallisesti eteläpohjalaista pidetään pidättyneenä mutta suorasukaisena ja selväsanaaisena (Karhu 2003: 5; 2001: 6; Numminen 2006: 394).

Puhumiseen viittaavat sanat jakaantuvat seitsemään semanttiseen alaryhmään, joista osa kuvastaa puhumisen laatua ja osa puhetyylejä. Tarkoitan puhumisen laadulla tässä tapauksessa joko puheliaisuutta tai vaitonaisuutta. Neljästä puhumisen laatua kuvailevasta semanttisesta ryhmästä ainoastaan yksi sisältää vaitonaisuuteen viittaavia sanoja.

Hiljaiseen ja vaitonaiseen ihmiseen viittaavat sanat ovat sanakirjoissa merkityksiltään moninaisia ja vaihtelevia. Hiljaista tarkoittavalla sanalla saatetaan viitata myös ujoon tai arkaan ihmiseen. Vähäpuheisuus viittaa joissakin tapauksissa myös luotettavuuteen, mikä tulee esiin sanasta *suutoon* 'puhumaton, vähäpuheinen' muodostetusta fraasista *suutoon sanatoon* 'henkilö, joka ei koskaan sano mitään negatiivista kenestäkään'. Luotettavaa kuvaa myös *puheensa mittaanen* 'sanansa pitävä'.

Sanojen merkitykset kuvastavat selvästi asennoitumista hiljaiseen ihmiseen. Vähäpuheisuus on enimmäkseen kielteinen piirre. Hiljaista ja vähäpuheista kuvataan muun muassa sanoilla

<i>hissutuunen</i>	'ujo, hiljainen, saamaton, hidas, ressurkka'
<i>mössäles</i>	'hiljainen, vihainen, Mössäles-Manta'
<i>puhuju</i>	'vähäpuheinen'
<i>umppelo</i>	'ujo, vähäpuheinen'
<i>vaitoonen</i>	'vaitelias, laimea, välinpitämätön, hiljainen, vähäpuheinen, alakuloinen'
<i>ykspäätyynen</i>	'yksitotinen'.

Kolme muuta puheliaisuuteen viittaavien sanojen muodostamaa semanttista ryhmää ilmentävät puhumisen laatua. Ne kuvastavat puheliaisuutta, suulautta ja ajattelematonta puhumista. Puheliaaseen ja suulaaseen ihmiseen viittaavat sanat ovat erillisissä ryhmissä, vaikka suulasta tarkoittavia sanoja on viisi kertaa enemmän kuin puheliasta tarkoittavia. Erona ryhmien sanasemantiikassa on se, että puheliasta tarkoittavat sanat ovat merkitykseltään neutraaleja, mutta suulasta tarkoittavat sisältävät monenlaisia selitteitä, joista useat ovat kielteisesti sävyttyneitä.

Sanojen *hyvänpuheen*, *klipufieteri* ja *muluutes* selite on '**puheli**' tai 'puheli' ihminen'. Ryhmään kuuluu myös *hasukampraatti*, jonka merkitys Etelä-Pohjanmaan murteessa on muun muassa 'keskustelukumppani'. Merkityksiltään tämän ryhmän sanat ovat siis hyvin neutraaleja.

Suulasta ihmistä tarkoittavia sanoja sen sijaan on aineistossa enemmän (14). Sanojen merkitykset ovat vaihtelevia, kuten 'juorukello', 'suulas', 'kielevä' ja 'tyhjänpuhuja'. Useat sanat ovat joko *hö-* tai *kl-*alkuisia ja *-es-*johdoksia.

<i>flatkutes</i>	'juoruilija'
<i>hölöpötes</i>	'tyhjänpuhuja, suulas'
<i>hölöppä</i>	'suulas; ei pysty pitämään salassa, kertoo kaiken'
<i>höpötes</i>	'tyhjänpuhuja; turhanpuhuja'
<i>klipevä</i>	'kielevä, lipeväliikkeinen'

<i>klipokieli</i>	'liukaskielinen; vilkkaasti puhuva'
<i>klipotes</i>	'liukaskielinen, vilkkaasti puhuva'
<i>kluputes</i>	'pulisija'

Suulaaseen viittaavat sanat ovat tyypillisesti *klip*-alkuisia. Suomen murteissa *klipV*-alkuiset sanat kuvailevat yleisesti suulasta ja suulautta, mutta tyypillisimpiä tällaiset sanat ovat Etelä-Pohjanmaan murteessa (SMS s.v. *klipaute*; *kliperö*; *klipinä*; *klipo*; *klipote*; *klipottaa*). Aineistossa sanoille tunnusomaisia ovat myös *ä*- ja *ö*-vokaalit sekä *r* ja *p*: *plämpä* 'suupaltti', *rivaltti* 'räväsuinen'. Myös suupalttia tarkoittavissa ekspressiivisissä *in* : *ime*-johdoksissa on sanan alussa tyypillisimmin *h*, *l*, *r*, *p* tai *k* (Länsimäki 1987: 261).

Suulasta ihmistä kuvailevissa sanoissa voi olla erityisvivahteena **ajattelemattoman puhumisen** merkitys. Tällaiseen ihmiseen viitataan kuvailevilla sanoilla *melumekkoo* 'ihminen, joka metelöi turhanpäiten', *tomahros* 'pölähdys, höläytys, höläyttäjä' ja *törötes* 'suorasukainen, tosikkoomainen'.

Puhumisen laadun lisäksi sanoilla kuvataan ihmistä **puhetavan** perusteella. Sanat kuvaavat tietynlaista puhetyyliä ja viittaavat kovaääniseen tai nauravaiseen ihmiseen. Näitä piirteitä korostavat sanat jäsentyvät itsenäisiin semanttisiin ryhmiin.

Yleiset ihmistä puhettavan perusteella kuvaavat sanat ilmentävät yksittäisiä piirteitä:

<i>honotes</i>	'honottaja'
<i>kipotes</i>	'kimakkaääninen'
<i>nuputes</i>	'epäselvästi, hiljaisella äänellä puhuva'
<i>paapotes</i>	'se, joka puhuu paatoksellisesti'.

Sanat ovat järjestelmällisesti deverbaalisia *-es*-johdoksia, joista useimmille *p* on tunnusomainen. Sanakirjoihin sisältyvät myös verbit *paapottaa* 'motkottaa' (Toijanniemi 1997); 'puhua' (Karhu 2001) ja *kipottaa* 'puhua kimakalla äänellä' (Karhu 2001); 'puhua kiivaasti' (Tuomikoski ym 1988). *Kipottaa*-verbin käyttö merkityksessä 'kimittää' on ominaista ainoastaan Etelä-Pohjanmaan murteessa (SMS s.v. *kipottaa*). Suomen murteiden sanakirjan mukaan verbillä *honottaa* tarkoitetaan nenäänpuhumista, löpöttelyä ja paikoillaan olemista tai istumista. Sanojen merkitystä ja käyttöyhteyttä havainnollistavat myös esimerkkilauseet: *Se on sellaanenkik kipotes*. (Karhu 2001) ja *Saiko siitä nuputtehesta mitään selevää?* (Tuomikoski ym. 1988).

Kovaäänistä ihmistä nimitetään *huutolaukeriksi*, *huutosuoleksi*, *isooturvaksi* tai *tanotorveksi*. Jos ihmisestä käytetään nimitystä *präiskötes*, sanaan liittyy kovaäänisyyden lisäksi myös äkkinäisyyden merkitys. Kaikissa murren sanakirjoissa *präisk*-alkuisilla sanoilla

viitataan nopeaan, vilkkaaseen toimintaan ja räiskähtämiseen. Kovaäänisyyteen viittaavat sanat ovat järjestelmällisesti yhdyssanoja, joiden toinen osa korostaa äänen voimakkuutta (*huuto, isoo*), joskin metaforisesti (*torvi*). Puhetyylin perusteella ihmistä kuvaavista sanoista ainoastaan *nuputes* nimittää hiljaisella äänellä puhuvaa ihmistä.

Myös **nauravaan** ihmiseen viittaavat sanat kuvailevat puhetyyliä. Sanojen merkitykset kuitenkin poikkeavat toisistaan:

<i>hekotes</i>	'nauraja'
<i>höpönassu</i>	'narraja, vitsinkertoja; suulas lapsi'
<i>hörötes</i>	'yltiöpäisesti naurava'
<i>kikotes</i>	'tyhjän nauraja'
<i>ylönannettu</i>	'hyvien juttujen kertoja, huumori-ihminen'.

Höpönassu voi viitata Etelä-Pohjanmaan murteessa myös ihmiseen, jonka kasvoihin on ilmestynyt näppy (Laurosela 1910b: 23). Sanakirjoihin merkityt selitykset ilmentävät siis selvästi sanan paikallisesti tunnettuja merkityksiä. Nauravaa tarkoittavat sanat ovat joko deskriptiivisiä *-es*-johdoksia tai yhdyssanoja. Sanojen *h*-alkuisuus on tyypillinen piirre juuri puhumiseen ja äänenkäyttöön viittaavissa sanoissa.

Puheliaaseen tai puhumattomaan ihmiseen viitataan sanoilla, joissa on myös rakenteellista yhtenevyyttä. Hiljaista ja vaitonaista nimittäville sanoille tunnusomainen on *u*: *hissutuunen, puhuju, umppu*. Suulasta tarkoittavien sanojen alussa on konsonanttiyhtymä (*flatkutes, kluputes*), ja ryhmään kuuluu myös *ä*- ja *ö*-sanoja (*hölöpötes, plämppä*). Puhetyylin mukaan ihmisiä nimittävät sanat ovat deskriptiivisiä. *-es*-loppuiset nominit (*honotes, paapotes*) ovat deverbaalisia johdoksia.

2.6. Ihmisen epämiellyttävät piirteet

Ihmiseen viittaavat murre sanat saattavat korostaa sellaisia piirteitä, jotka koetaan kielteiseksi ja epämiellyttäväksi. Näitä sanoja ei yhdistä varsinaisesti mikään muu semanttinen seikka. Sanat voivat viitata luonteenpiirteisiin, toimintatapoihin tai subjektiivisiin arvioihin toisesta. Epämiellyttäviä piirteitä painottavat sanat kuvaavat yleisesti kielteisiä ominaisuuksia tai yksityiskohtia.

<i>klettumaanen</i>	'epämiellyttävä'
<i>kouhelo</i>	'häirikkö'
<i>kriihari</i>	'riitapukari, ärhentelijä'

krota 'varas'

Epämiellyttävä piirre on myös epäkohteliaisuus, jota sanat määrittävät eri tavoin: *outokantoonen* 'ihminen, joka ei ole tuntevinaan', *pöykkiö* 'epäkohtelias', *vietävällinen* 'harmittava, pahansuopa'.

Osa sanoista nimittää selvästi kaksinaamaista ihmistä, mutta tähän ryhmään kuuluu myös mielistelevää ja tärkeilevää kuvaavia sanoja. Kaksinaamaisuus ilmenee sanojen monenlaisista selityksistä eri tavoin:

<i>jefreettari</i>	'kujeilija, kiero, eläväinen'
<i>liaputes</i>	'keimailija'
<i>liekares</i>	'mielistelijä'
<i>maklakka</i>	'mairea, imarteleva'
<i>moukeva</i>	'tärkeilevä, naseva'
<i>niekales</i>	'mielistelijä'.

Sanakirjojen murre sanoista huomattava osa nimeää ihmistä, joka on jossakin roolissa tai ei toimi täysin aidosti ja rehellisesti. Osa näistä sanoista on hyvin samantyyllisiä sekä merkitykseltään että muodoltaan. Esimerkiksi 'keimailijaa' tai 'mielistelijää' nimittävät sanat ovat enimmäkseen *-es*-johdoksia, ja sanojen ensitavussa on tyypillisesti *i*-alkuinen diftongi. Sanoissa toistuvat myös *m* ja *n*, joiden pejoratiivisuus ei ole tyypillistä ainoastaan Etelä-Pohjanmaan murteessa (Manninen 1976: 216).

2.7. Ihminen suhteessa toisiin

Etelä-Pohjanmaan murteen ihmisiin viittaava sanasto kuvailee ihmisiä myös suhteessa toisiin ihmisiin, asioihin ja tilanteisiin. Tällaisten sanojen avulla voidaan ilmaista esimerkiksi sitä, kuuluuko ihminen johonkin joukkoon vai ei. Lisäksi tämäntyyppiset sanat vertaavat ihmistä johonkin, mikä puolestaan voi osoittaa arvostelua tai tilanteen muutosta. Sanat, jotka viittaavat ihmisiin nimeämällä heitä suhteessa muihin, ovat aineistossa merkitykseltään hyvin erilaisia.

Ihmistä voidaan nimittää **uskontoon** viitaten: *kirkkouskoonen* 'evangelisluterilainen', *körttipötky* 'körttiläismies, körttipoika'. Ihmisen asemaan suhteessa muihin viitataan sanoilla:

<i>alio</i>	'elätti'
<i>elätevaris</i>	'elätti'
<i>kasuatee, kasvatee</i>	'kasvatti'
<i>koturi</i>	'vuokralainen'.

Sanat kuvastavat myös **seurankaipuuta** ja selvää asennoitumista kyläilevään ihmiseen: *kyläliesu* 'jatkuvasti kyläilemässä oleva henkilö', *kylänlurkki* 'kylänkävijä, liian ahkeraan kyläilevä', *vierastenkipiä* 'halukas kutsumaan vieraita'. Sanoilla ei nimitetä ketä tahansa seurankipeää tai vierailulle menevää ihmistä vaan nimenomaan sellaista, joka käy kylässä liian usein. Tämä ilmenee sananselityksistä sekä fraasiesimerkistä: *Son sellaanenki kyläluuta* (Karhu 2001). Seuraa pitävään viitataan neutraalisti sanalla *hupulaanen* 'seuranpitäjä, kaveri; seuralainen, huvittaja'.

Ihmisen vertaaminen johonkin korostuu myös sanoissa *sivuviikari* 'sivullinen' ja *mailmam patas* 'maailman napa'. Jälkimmäisen ilmauksen asenteellisuus ilmenee esimerkiksi *Luuleksä olevas joku mailmam patas?* (Karhu 2001 s.v. *mailmam patas*). Ihmisten nimittäminen suhteessa johonkin toiseen on järjestelmällisesti arvottavaa.

Arvottaminen ja arvostelu tulevat ilmi myös niistä aineiston sanoista, joilla nimitetään omaan ja vieraaseen **yhteisöön kuuluvia** ihmisiä. Oman kylän tai kunnan asukasta nimitetään sanoilla *omampaikkaanen* ja *tämämpaikkaanen*. 'Ei-sukulaista' tarkoittaa johdonmukainen *verivieras*. Selvästi vierasheimoista nimitetään sanalla *lätti*. Sanaa on käytetty yleisesti liettualaisista eli lätiläisistä (NS s.v. *lätti*), mutta kansanomaisen murreseurakirjan selitteen mukaan sillä nimetään yleisesti vieraaseen heimoon kuuluvaa ihmistä. Ihmisen kuulumista eri heimoon voidaan ilmaista myös ulkonäön perusteella. Haukkumasanalla *toloffi* viitataan 'vierasmaalaisen näköiseen mieheen'.

Sanastossa on myös selviä **haukkumasanoja**. Niillä voidaan sananselitysten perusteella viitata sekä eteläpohjalaisiin että muiden heimojen ihmisiin. Haukkumasanoja on yhteensä 11, joista kahden, *horoperseen* ja *mulliturvan*, selitteeksi on annettu vain 'haukkumasana'. Muut sanat on määritelty tarkemmin. Naiseen viittaavia haukkumasanoja on kaksi: *flikkahatikka* 'moittiva nimitys tytöstä, hupakko' ja *flutku* 'lutka'.

Sivukylällä asuviin voidaan haukkumistarkoituksessa viitata sanoilla *mettäkyläänen* ja *mettäpöyröö*. Muita nimittelysanoja ovat *hurpales* 'hunsvotti', *kluttukleimoo* 'nimittelysana; tuhuinen, epäsiisti' ja *ryökköö* 'ryökäle'.

3. MURRESANOJEN MOTIVAATIO

Sanoja voidaan tarkastella neljästä näkökulmasta sen mukaan, millä tavalla ne ovat motivoituneita. Motivaatio tarkoittaa sitä, kuinka sanojen ilmiasu on perusteltavissa. Sanat voivat olla äänteellisesti, morfologisesti ja semanttisesti motivoituja sekä motivoimattomia. (Itkonen 1966: 347–350.) Käsittelen aineiston murre sanojen motivaatiota kolmesta ensimmäisestä näkökulmasta.

Keskityn äänteellisesti motivoitujen murre sanojen deskriptiivisyyteen ja affektiivisuuteen. Morfologisesti motivoituista sanoista kiinnitän huomiota johtimiin, yhdyssanoihin ja sanaliittoihin. Semanttisesti motivoidut sanat ovat metaforisia ilmauksia.

3.1. Äänteellisesti motivoidut sanat

3.1.1. Deskriptiivisyys

Sanat voivat kuvailla tarkoitettaan äännerakenteellaan eli olla äänteellisesti motivoituja. Tällöin puhutaan ekspressiivisistä sanoista. **Ekspressiivisyys** on yläkäsite, johon viitattaessa sanoja ei luokitella tarkemmin. Vastaavasti voidaan käyttää deskriptiivis-onomatopoeettisten tai onomatopoeettis-deskriptiivisten sanojen käsitettä. Tavallisesti ekspressiiviset sanat on kuitenkin jaettu onomatopoeettisiin ja deskriptiivisiin. (Itkonen 1966: 80, 347; Jarva 2003: 61–62; Leskinen 2001: 10.)

Onomatopoeettiset sanat muodostavat selvärajaisen ryhmän. Ne kuvaavat kuulohavaintoa eli jäljittelevät ääntelyä sekä merkityksellään että äännerakenteellaan (*nau – kur-nau – miau*). Joissakin sanoissa on myös liikkeen merkitys. Onomatopoeettiset sanat ovat merkitykseltään usein väljiä, koska niiden pääasiallinen tarkoitus on kuvata tarkoitettaan äännerakenteen avulla. (Mikone 2002: 17–18; Leskinen 2001: 10–11; Sivula 1989: 165.)

Deskriptiiviset sanat kuvaavat näköhavaintoja ja asioita, jotka havaitaan muuten kuin kuulemalla. Pääasiassa ne kuvailevat liikkumista (*plitata*), puhumista (*käkätin*) ja työskentelyä (*kötystä*). Deskriptiivinen sana ei ole neutraali, mutta sillä on kuitenkin yleiskielinen vastine. Eräs deskriptiivisyyden kriteeri onkin se, että sanalla on yleiskielinen synonyymi. Täydellistä synonymiaa deskriptiivisistä ja neutraaleista sanoista ei kuitenkaan voi havaita, koska deskriptiivisten sanojen tyyliväri poikkeaa usein neutraalista selvästi. Synonymian vaatimus koskeekin sanan päämerkitystä, ja on selvää, että sivumerkitykset

ovat toisistaan poikkeavia. (Mikone 2002: 18, 118–119; Sivula 1989: 165; Leskinen 2001: 10.)

Jako onomatopoeettisiin ja deskriptiivisiin sanoihin ei kuitenkaan ole yksiselitteinen eikä tarkkarajainen, eikä sellaista ole syytä tehdä. Esimerkiksi joissakin ekspressiivisissä sanoissa onomatopoeettiset piirteet painottuvat selvemmin kuin toisissa. Lisäksi sanojen merkitys on usein suppea ja epämääräinen. Käsitteitä käytetäänkin toisinaan epätarkasti, mikä johtuu osittain siitä, että sanoja ei voi luokitella deskriptiivisiksi esimerkiksi tietyn kielenpiirteen perusteella. Käsitteiden määrittämisen lisäksi epävarmuutta ekspressiivisen sanaston tutkimukseen on tuonut sen vaihteleva arvostus. Aiemmin tällaiselle sanastolle ei ole juuri annettu arvoa ja sen tutkiminen on koettu hyödyttömäksi. (Mikone 2002: 30; Leskinen 2001: 7, 10; Jarva 2003: 61–62, 65; ks. myös Anttila 1976: 126–127; Ravila 1952: 263–264; Tuomola 1935: 143.)

Koska aineistossani ei ole selviä onomatopoeettisia sanoja, käytän tässä käsitettä deskriptiivinen. Lisäksi ihmisiin viittaavat murre sanat kuvaavat liikkumista, puhumista ja työntekoa sekä muita niihin verrattavissa olevia asioita.

Deskriptiivisille ja onomatopoeettisille sanoille on tyypillistä myös **affektiivisuus** eli tunneväritteisyys. Se ilmentää sanankäyttäjän tunnetta ja asennoitumista tarkoitteeseen. Affektiivisissa sanoissa on usein sellaisia äänteellisiä piirteitä, joita sävyllään neutraaleissa sanoissa ei ole. Niissä saattaa ilmetä myös tietynlaista säännönmukaisuutta. Kuvauksen kohde on tavallisesti fyysisesti tai psyykkisesti silmiinpistävä ja poikkeuksellinen, ja siinä on jotakin enemmän tai vähemmän kuin neutraalissa tarkoitteessa. (Sivula 1989: 165; Ravila 1952: 265, 274; Leskinen 2001: 12; Jarva 2003: 74.) Ekspressiivisen sanaston affektiivisuudesta on erilaisia tulkintoja (ks. esim. Jarva 2003: 62). Sanakirja-aineistosta käsittelen affektiivisuutta siltä osin, kuin se on tarkoituksenmukaista.

Sanakirjojen ihmisiin viittaavasta sanastosta valtaosa on deskriptiivistä, mikä perustuu pääasiassa sanojen murreasuun sekä niiden kuvailemiin tarkoitteisiin. En esitä aineiston deskriptiivisistä sanoista tarkkoja lukuja, koska sanan määrittäminen deskriptiiviseksi ei ole aina yksiselitteistä. Lisäksi sanat, jotka eri tavoin perustellen voisi luokitella ei-deskriptiivisiksi, ovat silti saattaneet olla alun perin deskriptiivisiä (Sivula 1989: 181).

Selvimmän deskriptiivisyys tulee esiin sanoista, jotka ovat rakenteeltaan samanlaisia lukuun ottamatta yhden tai kahden äänteen vaihtelua. Yksittäisen äänteen muutos on tyypillisintä sanan ensitavussa. (Sivula 1989: 167; ks. myös Rytönen 1935: 99.) Olen tarkastellut aineistosta sanoja, jotka eroavat toisistaan yhden tai kahden äänteen osalta. Mukana ovat kaikki sanat huolimatta siitä, missä tavuasemassa äännevaihtelu tapahtuu.

Seitsemässä sanassa vaihtelu tapahtuu ensitavussa. Näillä sanoilla on samankaltainen merkitys, joten ääntenmuutos ei vaikuta siihen ratkaisevasti. Eteläpohjalaisissa murteissa onkin tyypillistä, että toisella paikkakunnalla sana muodostuu etuvokaaleista ja toisella takavokaaleista. Myöhemmin sanat ovat saattaneet lainautua laajempaan käyttöön. (Laurosela 1914: 98.)

<i>heitukka</i> <i>huitukka</i>	'teini-ikäinen tyttö, huonomaineinen nainen' 'teini-ikäinen tyttö'
<i>kopelokynsi</i> <i>köpelökynsi</i>	'karkeasorminen, kömpelökätinen' 'mämmikoura, käsistään kömpelö; kömpelö, nolo'
<i>krykky</i> <i>kräkky</i>	'kyttyräselkäinen' 'huonoryhtinen'
<i>plehtevä</i> <i>plohteva</i>	'arvonsa tunteva, varakas' 'ryhdikäs; mahtava'
<i>prohteva</i> <i>pryhtevä</i>	'arvonsa tunteva' 'ryhdikäs'
<i>sirri</i> <i>sörri</i>	'pieni ja siro' 'pieni ihminen'
<i>tossales</i> <i>tössäles</i>	'tytöntyllerö; lihavahko, ryhditön, epäsiisti' 'tytöntyllerö; lihavahko, ryhditön, epäsiisti'

Vokaalinvaihtelua tapahtuu myös muualla kuin ensitavussa, mikä johtuu esimerkiksi sanojen eri johtimista. Myös tällaisten sanojen merkitys on pääosin sama.

<i>knöösi</i> <i>knöösä</i>	'pikkuvanha tyttö' 'pikkulapsi, tyttö; pikkuvanha'
<i>kräkky</i> <i>kräkkä</i>	'huonoryhtinen' 'pahansisäinen, riidanhaluinen, sairaalloinen'
<i>pöykeri</i> <i>pöykäri</i>	'typerys, nousukas' 'typerys, nousukas'
<i>yres</i> <i>yrös</i>	'tyly, ynseä' 'juro'

Yksittäisten äänteiden vaihtelua samanlaisissa sananrungoissa ei aineistossa ole niin paljon kuin olisi ollut mahdollista. Tämä johtuu osittain siitä, että deskriptiivinen ihmisiin viittaava sanasto on hyvin monipuolista. Se ilmenee muun muassa siten, että ääntenvaihtelua on paljon, ja samantyyllisissä sanoissa saattaa tapahtua useampia muutoksia. Näin on tapahtunut esimerkiksi sanoissa *liaputes* 'keimailija', *liapares* 'keimailija' ja *liekares* 'mie-

listelijä'. Sanoja on myös johdettu useilla eri tavoilla. Murreasuiset johtimet vaikuttavat deskriptiivisyyteen ja äänteelliseen monipuolisuuteen.

Konsonanttien vaihteluihin perustuva deskriptiivisyys on tavallista sekä yleisesti että tässä sanastossa (ks. Anttila 127–128). Aineistossa sitä on lähes yhtä paljon kuin vokaaleihin pohjautuvaa. Tällaisia deskriptiivisiä sanoja variantteineen on kuusi.

<i>hopales</i>	'huolimaton'
<i>hoteles</i>	'huolimaton, hätäinen'
<i>höpötes</i>	'tyhjänpuhuja; turhanpuhuja'
<i>hörötes</i>	'yltiöpäisesti naurava'
<i>konhotes</i>	'konhottaja'
<i>konkotes</i>	'ontuva; hyppelehtijä'
<i>kotkotes</i>	'tyhjän intoilija'
<i>köhömy</i>	'hidasliikkeinen, lihavahko vanha mies'
<i>köhöny</i>	'hidasliikkeinen, lihavahko vanha mies'
<i>tonnoo</i>	'tyhmä; tolo'
<i>tossoo</i>	'hidasjärkinen, huomiokyvytön'
<i>trufossi</i>	'määräilijä, itsekäs'
<i>truhossi</i>	'yltiöpäisen aikaansaava, touhukas'
<i>tyränni</i>	'isokokoinen ihminen; iso, romuluinen mies'
<i>tyränti</i>	'tylyn tarmokas'

Sanoista puolet on *-es*-johdoksia, mikä myös vaikuttaa deskriptiivisyyteen. Yhden konsonantin vaihteluun perustuva muutos vaikuttaa osittain merkitykseenkin. Sanojen päämerkitys on enimmäkseen sama, mutta eri äänteet tuovat siihen vivahteita, kuten sanoissa *konhotes*, *konkotes* ja *kotkotes*. Osaltaan sananselitysten eroihin vaikuttaa se, että jotkut eriasuiset sanat ovat peräisin eri sanakirjoista.

3.1.2. Vokaalit

Äännevaihtelu saattaa siis vaikuttaa sanan merkitysvivahteisiin. Äännevuotosten ja sanan merkityksen tarkastelun avulla on selvitetty esimerkiksi eri vokaaleihin liitettyjä tyyliävyjä. Sanoihin, joissa on *i*-vokaalia, on yhdistetty mielikuva jostakin pienestä ja henosta. *i*:hin liitettyjä miellelyhtymiä ovat myös ohut, hieno, vilkas, reipas, heleä ja kaukainen. Vokaaleista ”tummiksi” luokiteltavat *o* ja *u* sisältävät puolestaan mielikuvia esimerkiksi suuruudesta, jyrkyydestä, paksuudesta, tylsyydestä, kömpelyydestä, hitaudesta ja

henkilöistä. Lisäksi pulleaa, pyöreää ja tyhmää kuvaileville sanoille ovat tunnusomaisia *u*, *o*, *y* ja *ö*. (Sivula 1989: 165–166; Itkonen 1966: 348; Rytönen 1935: 93.)

Onomatopoeettisissa verbeissä tietyn äänten sisältävissä sanoissa on tietynsävyinen merkitys. Esimerkiksi hiljaista ääntä kuvailevissa sanoissa on suppeita vokaaleja *i* ja *u*, ja kovempaa ääntä kuvaillaan sanoilla, joissa on väljiä vokaaleja *a* ja *ä*. Vokaaleista *ä* ja *ö* on tehty selvä havainto: niitä sisältävät sanat ovat useimmiten pejoratiivisia eli merkitykseltään kielteisävyisiä. Erityisesti *ö*-sanojen on havaittu kuvaavan ihmisen ääntä, joka on tulkittu epämiellyttäväksi tai epäselväksi. Äänteellisesti motivoitujen sanojen ensitavun vokaalit ovat merkityksellisiä, ja ne ratkaisevatkin pitkälti sanan tyyllisävyyn. Sanojen vokaaliäänteillä on väistämättä vaikutusta myös sanojen merkitykseen. (Sivula 1989: 167–168; ks. myös Karlsson 1994: 16.)

Sanojen merkitystä ei voi kuitenkaan ratkaista yksittäisten äänteiden avulla, eikä niitä tarkastelemalla voi tehdä yksiselitteisiä päätelmiä. Äännesymboliikka ei tarkoita sitä, että yksi äänne ilmentäisi tiettyä merkitystä. Sen sijaan tiettyjä tarkoitteita kuvataan tietynmuotoisilla sanoilla. (Länsimäki 1987: 263; Ruoppila 1935: 128–129.)

Vaikka sanan yksittäisistä äänneistä ei voikaan tehdä yleisiä tulkintoja, tarkastelen Etelä-Pohjanmaan murteen ihmisiin viittaavaa sanastoa ensitavun kannalta myös kvantitatiivisesti. Olen laskenut ja eritellyt lekseemit, joiden ensitavussa on sama vokaali. Tutkin, onko tällä tavalla jäsennellyillä sanoilla samantyylinen merkitys. Pääasiallisena tarkoituksenani on selvittää, onko jokin vokaali selvästi yleisin, ja mikä on pejoratiivissävyisiksi määriteltujen *ä*- ja *ö*-vokaalien merkitys ihmisiin viittaavien murre sanojen ensitavussa. Tarkastelen myös vokaalin tunnusomaisuutta tiettyä tarkoitetta, kuten lihavaa tai suulasta, kuvaavissa sanoissa. Tällöin vokaali voi olla myös muussa asemassa kuin sanan alussa.

Seuraavaksi tarkastelen ensitavun vokaaleja konsonanttialkuisissa sanoissa. Sanastossa on muutamia sanoja, joiden ensitavu on pitkä vokaali tai diftongi. Myös nämä sanat kuuluvat tähän jäsentelyyn. Vokaalit ovat frekvenssin mukaisessa järjestyksessä.

Aineistossa on yhteensä 524 konsonanttialkuista lekseemiä, joiden ensitavussa on vokaali. Tähän lukuun ei ole laskettu sanoja, joiden alussa on konsonanttiyhtymä. Käsittelem nämä sanat erikseen. Yleisimpiä ovat takavokaalit *a* (93), *o* (82) ja *u* (70). Suluissa on mainittu, kuinka monen sanan ensitavussa vokaali on. Seuraavaksi eniten ensitavussa on *ä*:tä (66) ja *i*:tä (66). Kolmanneksi vähiten ensitavussa on *ö*:tä (58), toiseksi vähiten *e*:tä (52) ja vähiten *y*:tä (37).

a

Aineiston murre sanoista useimmissa, 93:ssa, ensitavun vokaali on *a*. Eniten on *ka*- ja *ha*-alkuisia lekseemejä, edellisiä 20 ja jälkimmäisiä 18. *ka*-alkuiset sanat ovat merkitykseltään hyvin erilaisia. Sanoilla viitataan 'pelokkaaseen' ja 'ujoon', mutta myös niiden vastakohtiin: *karsiperset* 'arka ja ujo', *karnaali* 'ankara kurinpitäjä'. *ha*-alkuiset sanat viittaavat myös hyvin kirjavasti eri tarkoitteisiin, mutta sanaryhmästä korostuvat merkitykset 'innokas' (*hakki*), 'ahkera' (*hampahanmato*, *hapines*) ja 'ylivilkas' (*harakka*, *hauhoo*).

Kolmanneksi eniten on *pa*-alkuisia sanoja, mihin vaikuttaa useiden sanojen *paha*-alkuisuus. Kahdessa ensitavussa on pitkä *a*: *paapotes* 'se, joka puhuu paatoksellisesti', *paapuska* 'vaari'. *pa*-alkuiset sanat viittaavat enimmäkseen ihmisen ikään (*pahanaanpahin* 'nuorin lapsi') ja psyykkisistä ominaisuuksista ilkeään ja kiivaaseen (*pahanprynttinen* 'kiiivas ja pahansisäinen').

ma-alkuisten sanojen merkitykset ovat pääasiassa 'tavallinen ihminen' (*maasjalaakaanen*), 'isoäiti' (*mamma*) ja 'mairea' (*maklakka*). Muut sanat, joiden ensitavussa on *a*, jäsentyvät vähemmän kuin kymmenen sanan ryhmiin. Näissä ryhmissä ei painotu selviä merkityksiä, joita ensitavun vokaali olennaisesti korostaisi.

Usein sanoissa, joiden ensitavussa on *a*, toistuu sama äänne myös jälkitavuuksissa. Tähän vaikuttavat osaltaan svaavokaali sekä diftongin muotoutuminen pitkäksi vokaaliksi *-ainen*-johdoksissa. *a*-sanat muodostuvat joissakin tapauksissa lähes pelkästään tästä vokaalista: *harakka*, *karaa larvas*, *kataanen*, *pahanaanpahin*, *tavaskaanen*. 11 sanassa on *a* sekä ensitavussa että sanan lopussa. Näiden sanojen muut vokaalit ovat tavallisimmin *a* tai *u*.

Ensitavussa voi olla myös pitkä *a*: *faari* 'vaari, yleensä vanha mies, isoisä; äijä, vaari', *haamanni* 'laiha ihminen', *haappura* 'epävarma liikkeissään, ensiaskeleita ottava (lapsi)', *laarullinen* 'luonteeltaan myönteisen ystävällinen', *maakalaanen* 'rahvaanomainen, maalla asuva', *naamatti* 'herkkusuu', *paapuska* 'vaari', *taakales* 'pienikokoinen ihminen; lyhyt ja kömpelö', *taati* 'rauhallinen, tasainen, taati ja taitava'. Sanat viittaavat ihmiseen iän, koon tai luonteenpiirteen kautta. Ensitavussa *a* voi olla myös diftongin alkukomponentti, kuten lekseemissä *ainukee* 'ainoa lapsi'.

o

Toiseksi eniten ihmisiin viittaavien sanojen ensitavussa on vokaalia *o*, yhteensä 82 lekseemissä. Myös *o* on tavallisin *k*- ja *h*-alkuisissa sanoissa. *ko*-alkuisia on 23, ja tällaisilla sa-

noilla viitataan muun muassa miespuoliseen (*kolokkupuokokki*), ulkonäköön (*konkkanoukka*) sekä kömpelöön (*kopelokynsi*) ja kankeaan (*kompales*). 16 *ho*-alkuisesta sanasta suurin osa viittaa huolimattomaan (*homeerus, hotales*) ja ailahtelevaan ihmiseen (*holoheija*).

Myös *to*- ja *mo*-alkuiset sanat ovat yleisiä. *to*-alkuiset tarkoittavat pääasiassa tyhmää ja huomiokyvyttöntä ihmistä: *tohono, tomahros, tonnoo, topoo, tossoo*. Osittain sama havainto on myös Vieremän murteesta, jossa tyhmää tarkoittavissa sanoissa on äänneitä *o, u* ja *ö* (Kääriäinen 1952: 109). Sanan deskriptiivisyyteen vaikuttaa myös jälkitavun *o*.

mo-alkuiset sanat eivät muodosta merkitykseltään yhtenäistä ryhmää. Tyypillistä sanoille kuitenkin on klusiilihakuisuus. Useimmille *mo*-alkuisille sanoille on tyypillinen klusiili *k* muissa tavuasemissa: *moholikko* 'isonaamainen', *moukeva* 'tärkeilevä, naseva; tarmokas, ylpeä', *mokkelo* 'tyhmä', *mokkoonen* 'loukkaantunut', *mollikka* 'roteva, kasvava lapsi'.

Joidenkin *o*-sanojen äännerakenne korostaa sanan merkitystä selvästi. Esimerkiksi kaikki *lo*-alkuiset sanat viittaavat laiskaan ihmiseen: *lompires, lomppi, looki, lorinko*.

u

70 sanan ensitavun vokaali on *u*. Selvästi eniten on *hu*-alkuisia sanoja (16), joista seitsemän ensitavussa on pitkä vokaali. *h* on tavallinen myös jälkitavussa (*huhuritoon* 'yltiöpäinen, kuriton', *huhelo* 'heikkovointinen, heikottavanoloinen, epätietoinen', *huhhoo* 'ajattelematon'), kuten myös *m* (*hukaamatoon* 'huomiokyvytön, tietämätön', *humanteri* 'juhlija, rahojen tuhlaaja'). *hu*-alkuiset sanat viittaavat enimmäkseen ajattelemattomaan ja tuhlaavaiseen ihmiseen.

Ensitavun *u*:ta edeltää usein *n* tai *m*. *nu*-alkuisille sanoille on tunnusomainen jälkitavun klusiili *k*: *nuikeli* 'helposti suuttuva', *nukeri* 'kiharapäinen'. Sanat eivät muodosta semanttisesti yhtenäistä ryhmää, mutta *nu*-alkuisten sanojen yleisin merkitys on 'vihainen' tai 'helposti suuttuva'. *mu*-alkuisilla sanoilla viitataan ihmiseen ikää ja psyykkistä olemusta korostaen. Sananalkuinen ja -sisäinen *m* tuo deskriptiivisiin sanoihin kielteisen vivahteen Pellon murteessa (Manninen 1976: 216). Sama vivahde on osittain myös Etelä-Pohjanmaan murteen ihmisiin viittaavissa sanoissa. *mu*-alkuiset, kuten *muheva* 'lihava, ylpeä', *mulliturpa* 'haukkumasana' ja *murneva* 'mahtavan oloinen', ovat pääasiassa kielteisesti sävyttyneitä.

Sekä *ku*- että *ju*-alkuisia sanoja on seitsemän. *ku*-alkuiset sanat viittaavat enimmäkseen laihaan ja pieneen ihmiseen: *kuikkana, kurkeloonen*. Merkityksellinen on myös ensi-

tavun *ui*-diftongi. Aineistossa *ju*-alkuiset murre sanat viittaavat koon lisäksi hitaaseen, laiskaan, tottelemattomaan ja ovelaan. Ominaisia sanoille ovat *m* (*jumpsahros* 'hidas liikkeisään') ja *n* (*junttura* 'tottelematon, hidasliikkeinen, kömpelö') sekä ensitavun diftongi *uo* (*juokales* 'vetelys, heittiö, roikale; juonikas').

Muut sanat, joiden ensitavussa on *u*, jäsentyvät enintään kuuden lekseemin ryhmiin. *ru*-alkuiset sanat viittaavat sairaaseen (*ruikkoo*) ja epäsiistiin (*ruopales*), *pu*-alkuiset puhumiseen (*puhuj*) ja luonteenpiirteisiin (*puokoo*), ja *su*-alkuiset neutraaleihin tai myönteisiin piirteisiin (*suhtava* 'sopusuhtainen, sopivan kokoinen', *suikki* 'sutjakka, fiksu'). *u*:n sanoihin tuomaan sävyyn vaikuttavat vahvasti muut foneemit, ja erityisesti sanan alussa *u*:ta edeltävällä konsonantilla on merkitystä.

Neljässä lekseemissä on *u* sekä ensitavussa että sanan lopussa – joissakin myös sanan keskellä esimerkiksi svaavokaalin asemassa (ks. Järvi 1981: 72–73): *kultupiiku* 'esim. tyttären lempinimi', *nuhuju* 'hidas, nahjus', *puhuj* 'vähäpuheinen' ja *tummu* 'isoäiti'. Jos sanan ensitavu on *u*-alkuinen, se voi muodostua myös pitkästä vokaalista. Sanastossa viitataan 'ujoon' ja 'umpimieliseen' lekseemeillä *uukkoonen* ja *uunoonen*.

ä

66 sanan ensitavussa on vokaali *ä*. Sanat ovat tavallisimmin *h*- ja *k*-alkuisia. Niissä painotuvat klusiilien lisäksi myös *r* (*kärty* 'kärtyisä') ja *s* (*kässytyynen* 'vähätoiminen vanhempi mies'). Ensitavun vokaali toistuu usein myös sanan jälkiosissa: *kähäläs* 'hidas, kankea', *kälttari* 'juonittelija', *kääkkänä* 'laiha (vanhuuttaan) kuivettunut akka; pienikokoinen, laiha'. Merkitykseltään *kä*-alkuiset sanat viittaavat eri-ikäisiin ja kokoiisiin ihmisiin sekä hitaaseen ja ovelaan.

Aineiston *hä*-alkuiset murre sanat viittaavat nuorimpaan lapseen (*häjyysin*), ilkeään (*häjynilikinen*) ja itsepäiseen (*härkäpässi*). Sanoista puolet on *häjy*-alkuisia, ja lisäksi perusosa *häjy* on ryhmässä itsenäisenä.

'Lihavaan' ja 'tukevaan' viitataan *mä*-alkuisilla sanoilla: *mänkki*, *mäskisäkki*, *mätikkä*. Joidenkin sivumerkitys on 'laiska', *mätkäles*, tai 'hidasjärkinen': *mätäspää*. Myös useimmat *vä*-alkuiset sanat tarkoittavat 'itsepäistä' (*väkipäinen*, *vänkäri*). *vä*-alkuisille sanoille tunnusomainen on myös *k*.

tä-alkuiset sanat puolestaan viittaavat pääasiassa hätäilevään ihmiseen. Äänteet *ä* ja *ö* ovat tavallisia sanan jälkiosissa: *tänttäräärä*, *tärmätöön*. 'Tottelemattomaan' ja 'määräili-

jään' viitataan *pä*-alkuisilla sanoilla, joiden ensitavussa on tyypillisesti pitkä vokaali. Sanoissa painottuvat erityisesti *s* ja *m*: *päälleppäsmäri*, *pääsilimäinen*.

Joitakin poikkeuksia lukuun ottamatta *nä*-alkuiset sanat tarkoittavat 'nokkelaa': *näkäles*, *nästi*, *nälli*. *rä*-alkuiset viittaavat epäsiistiin: *rähkäles*, *rähäjä*. 'Jämptiä' ja 'itsepäistä' sen sijaan kuvaavat *jä*-alkuiset sanat. 'Jämptiä' tarkoittavat *jäntti* ja *jämäkkä*, joissa geminaattaklusiili tuo rakenteeseen kuvailevuutta.

ä on siis yleinen useissa sanoissa, etenkin ensitavussa. Tyypillisimmin *ä*-sanat viittaavat itsepäiseen. Jälkitavuuissa *ä* on tunnusomainen erityisesti miespuoliseen (*mätikkä* 'tukeva poika'), kankeaan (*kähäläs*), dominoivaan (*päälleppäsmänttari*), itsepäiseen (*vänkäri*), kiukkuiseen (*kränkkä*) ja suulaaseen (*plämppä*) ihmiseen viittaavissa sanoissa. Sana-kirja-aineistossa *ä* korostaa pääosin kielteisiä ja ihmistä vähätteleviä piirteitä.

i

Ensitavun vokaali on *i* niin ikään 66 lekseemissä. Eniten on *k*:lla alkavia sanoja, joista kolmen ensitavussa on pitkä *i*: *kijjotes* 'joka paikkaan ehtivä', *kiikkevä* 'näppärä, ahkera; kiiwas', *kiiruhultaanen* 'kiireinen'. Kahdessa lekseemissä on diftongi *ie*: *kiekkalieroo* 'kiekkaaja, rauhottomasti liikehtivä', *kieräpuntari* 'ovela ihminen'. *ki*-alkuisille sanoille on tunnusomaista, että sanan jälkiosassa on klusiili tai *r*. Jälkitavuuissa on enimmäkseen takavokaaleja; poikkeuksia ovat ainoastaan *kieräpuntari* ja *kiikkevä*.

si-alkuiset sanat ovat aineistossa yleisiä ja semanttisesti hyvin yhteneviä. 'Pientä' ja 'siroa' tarkoittavia lekseemejä ovat *sipsakka*, *sirkkaanen*, *sirvana* ja *sirri*. Tyypillisiä *si*-alkuisissa sanoissa ovat konsonantit *k*, *r* ja *n*.

Sanastossa *li*-alkuisten sanojen ensitavussa on usein diftongi *ia* (< *ie*), *ie* tai *iu*. Osassa Etelä-Pohjanmaan murteita esiintyy diftongien avartumista, minkä takia aineistossani on kahdenlaisia muotoja. Sanat, jotka ovat *li*-alkuisia, tarkoittavat erityisesti 'mielitelijää': *liaputes* 'keimailija', *liapares* 'keimailija', *liru* 'ystävällistä esittävä henkilö'. Jälkitavuuissa on pääasiassa takavokaaleja, ja konsonanteista yleisimpiä ovat *r* ja *p*.

Seuraavaksi eniten on *hi*-, *pi*- ja *vi*-alkuisia sanoja. *hi*-alkuiset sanat viittaavat sekä 'hitaaseen' (*hieppuhäärä*) ja 'hiljaiseen' (*hissutuunen*) että niiden vastakohtaan 'vilkkäaseen' (*hieputes*). Tyypillisiä foneemeja sanoissa ovat *p* ja vokaaleista *u*. *pi*-alkuisista sanoista valtaosa viittaa naiseen. Muut merkitykset eivät ole rakenteeseen ja toisiinsa verrattuna yhtenäisiä. *pi*-alkuisissa sanoissa on etuvokaaleja, ja tunnusomaisia ovat myös klusiilit *k*, *p* ja *t* (*piekinä* 'hienosteleva nuori nainen', *pipenö* 'pieni lapsi', *pirttikee* 'synnyttänyt

nainen'). *v*-alkuisten sanojen ensitavussa puolestaan on usein diftongi *ie* tai *iu*, ja sanoilla viitataan vilkkaaseen ja viekkaaseen ihmiseen: *vieskoollinen* 'viekas', *vietävällinen* 'harmittava, pahansuopa', *vitevä* 'liukasliikkeinen' ja *viuvahros* 'ailahteleva'. Muissa tavuissa ovat tavallisia *v* ja *l* sekä vokaaleista *e* ja *ä*.

Erilaisiin luonteenpiirteisiin viitataan *ti*-alkuisilla sanoilla. Niitä ovat esimerkiksi *tikiä* 'saita' ja *tintta* 'itsepäinen'. 'Petolliseen' ihmiseen viittaavat *fi*-alkuiset lekseemit *filunki* 'vilpillinen' ja *fintuppi* 'ummikkosuomalainen'.

'Epärehelliseen' viittaavat *ni*-alkuiset sanat *nilikki* ja *niekales*, joita sävyttävät *k* ja *l*. Kaiken kaikkiaan 14 sanan ensitavussa ja sanan lopussa on *i*. Tällaiset sanat, kuten *filunki*, *nilikki* ja *rivaltti*, viittaavat etenkin vilkkaaseen ja epärehelliseen ihmiseen. Nämä piirteet ovatkin tyypillisimpiä, joita *i*-sanat kuvailevat.

ö

Vokaaleista *ö* on ollut alun perin ainoastaan ekspressiivinen, ja sen pejoratiivinen sävy on vahva (Mikone 2002: 70). Sanastosta 63 lekseemin ensitavussa on *ö*. Lisäksi *ö* on neljässä vokaalialkuisessa sanassa. Kuudessa sanassa *ö* on ainoa vokaali. Sanat tarkoittavat joko 'tyhmää' (*pöhölö*, *pössöö*), 'hidasta' (*kökö*), 'sairasta' (*röhöö*, *sööröö*) tai ihmistä, joka on 'huono lukemaan' (*öökköö*). *ö*-vokaalin toistuminen eri tavuissa ilmentää sekä deskriptiivisyyttä että tunneväritteisyyttä.

Sanakirja-aineistossa yhdenkään *ö*-sanana merkitystä ei ole määritelty myönteiseksi, mutta joidenkin sanojen selitys on neutraali: *kölöpäri*, *kölövi* 'iso (poika)', *körttipötty* 'körttiläismies, körttipoika' ja *törikkö* 'teini-ikäinen tyttö'. Käyttöyhteydessä *ö*-sanojen merkitys saattaa kuitenkin sävytyä.

Sanat, joiden ensitavussa on *ö*, ovat valtaosin *h*-, *k*-, *p*- ja *t*-alkuisia. *hö*-alkuiset sanat viittaavat puhumiseen, liikkumiseen ja hajamieliseen ihmiseen. *Hölö*-alkuiset kuvaavat suulasta (*hölöpötes*), *hömp*-alkuiset hajamielistä (*hömppelö*) ja *hörö*-alkuiset nauravaa (*hörötes*).

pö-alkuiset sanat tuovat järjestelmällisesti esiin kielteisiä ominaisuuksia. Muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta *pö*-alkuisilla sanoilla nimitetään tyhmää ihmistä: *pöhölö*, *pökäles*, *pössährös*, *pöykäri*, *pöyröö*. Sanojen jälkitavuuissa painottuvat *ä* ja *ö*. Myös ensitavun *öy*-diftongi on merkityksellinen. Muita tunnusomaisia konsonantteja tyhmää tarkoittavissa sanoissa ovat *k*, *l*, *s* ja *r*, joista *k* ja *s* esiintyvät myös geminaattoina.

Sanat, joiden ensitavu on *kö*-alkuinen, viittaavat 'kookkaaseen', 'kankeaan' ja 'kömpelöön'. Sanat rakentuvat klusiilien (*k*, *p* ja *t*) ja *h*:n ympärille: *kökö*, *köppäänen*, *kötikkö*, *köhöny*. Deskriptiivisyyteen vaikuttaa svaavokaali: tyypillisiä sananalkuja ovat *köhö-* (*köhönäles*) ja *kölö-* (*kölöpäri*) (ks. Järvi 1981: 72–73). Myös sanojen jälkiosissa on pejoratiivisuutta ja deskriptiivisyyttä korostavia vokaaleja *ä*, *ö* ja *y*.

tö-alkuiset sanat kuvaavat ihmisen kielteisiksi määriteltäviä piirteitä. Sanoista kolme – *törikkö*, *törttä*, *törttänä* – nimittää myös 'teini-ikäistä tyttöä', mutta merkitysvivahde on silti negatiivinen, koska sanoja *törttä* ja *törttänä* voidaan käyttää myös 'isokokoisesta ja hienostelevasta naisesta'. *tö*-alkuisille sanoille ovat ominaisia konsonantit *p*, *r* ja *s*. Jälkitaivuisissa tyypillisiä ovat myös *t*, *ä* ja *ö*. Sanoilla viitataan 'kankeaan', 'kömpelöön' ja 'epäystävälliseen': *tömpä*, *töpäles*, *tössänä*.

mö-alkuisilla sanoilla kuvataan 'juroa': *möhörystin*, *mökkihöperö*, *mössäles*. Ne ovat *ä*- ja *ö*-sanoja, joissa merkityksellisiä ovat myös konsonantit *r* ja *s*. Samat foneemit ovat tunnusomaisia myös *sö*-alkuisille sanoille. Niillä viitataan 'pieneen' (*sörri*) ja 'epäsiistiin' (*sössä*).

Joitakin sanoja ei yhdistä mikään muu seikka kuin ensitavun *ö*. Tällaisia sanoja ovat esimerkiksi *pötylinkka* 'paksunilkkainen nainen', *löyhäjuluppi* 'viettelijä', *nöppöönen* 'epäonnistunut, yksitotinen' ja *röhöö* 'röhisijä, yskijä, yskäinen, nuhainen'. *ö*:lle ominaisesti sanojen merkityksissäkin ilmenevät epämiellyttävät piirteet.

Ensitavun *ö* voi olla myös pitkä vokaali. Tällaisia lekseemejä on aineistossa kaksi: *öökköö* 'huono lukemaan' ja *öökköönen* 'huonokuntoinen'. Vaikka sanoilla on sama kanta, niiden merkitykset kuitenkin eroavat toisistaan. Tämä on sanastossa poikkeuksellista, koska useimmilla *-inen*-johdoksilla ja niiden kantasalla on sama tai lähes sama merkitys.

ö-sanat viittaavat ihmiseen enimmäkseen samojen piirteiden kautta kuin *ä*-sanatkin. Pejoratiivisista *ö*-sanoista korostuvat lisäksi tosikkoon, helposti suuttuvaan sekä tyhmään ja hitaaseen viittaavat sanat.

e

Sanastossa on toiseksi vähiten sellaisia lekseemejä, joiden ensitavussa on *e*. Näistä 52 sanasta eniten on *he-* ja *ke-*alkuisia. Ihmisen myönteiset piirteet painottuvat useissa *he-*alkuisissa sanoissa:

<i>helluunen</i>	'hyvin mieluinen, rakastettava; kultainen, suloinen'
<i>hengensiivo</i>	'esimerkillinen, hyväkäytöksinen, mallikelpoinen'

<i>henttu</i>	'heila, rakastettu'
<i>henu</i>	'mukava'.

Muut *he*-alkuiset sanat viittaavat pääasiassa ihmisen kokoon (*heikoonen* 'hoikka') tai fyysiseen kuntoon (*henkuri* 'ihminen, jolla on hengenahdistus'). *he*-alkuisille sanoille ovat tyypillisiä vokaalit *i*, *o* ja *u* sekä konsonantit *k* ja *n*.

ke-alkuiset sanat viittaavat 'lapseen' eri merkityspiirteitä tai sukupuolta korostaen, mutta ne eivät kuitenkaan viittaa selvästi tyttöön. Jos sana ei ole sukupuolineutraali, sillä tarkoitetaan poikaa. Lapseen viittaavia sanoja ovat muun muassa *kekkula*, *kelovotoon*, *kelteri*, *kempahaanen* ja *kensseli*. Etelä-Pohjanmaan murteessa *k*- ja *ke*-alkuiset lapsen nimitykset viittaavat erityisesti poikiin (Luukkanen 1976: 49–53). Muuten aineiston *ke*-alkuiset sanat, kuten *keles* 'luonteeltaan ikävä, hankala, kelju' ja *ketinen* 'pahansisäinen, ilkeä', kuvaavat ihmisen epämiellyttäviä luonteenpiirteitä.

'Laiskaan' ja 'huolimattomaan' viitataan *re*-alkuisilla sanoilla. Niissä korostuvat *u* ja *o* sekä konsonanteista *h*, *k* ja *t*: *rehumekko*, *reirutoon*, *rettuunen*. Muut yksittäiset sanat, joiden ensitavussa on *e*, viittaavat ihmiseen enimmäkseen luonteenpiirteiden kautta ja sisältävät pääasiassa takavokaaleja. Ensitavun *e* ei siis tee sanoista pejoratiivisia siten, että jälkitavuuksissa olisi *ä* tai *ö*. Sanojen merkitys tehostuu *e*-sanoissa eri keinoilla, kuten metaforisuudella: *lehemänkenkä* 'pehmeäluonteinen'.

y

Sanastossa on vähiten (37) sellaisia sanoja, joiden ensitavussa on *y*. Nämä sanat jäsentyvät selvästi kolmeen pääryhmään: *hy*-, *ty*- ja *ry*-alkuisiin. Kahdeksan sanan ja ilmauksen ensitavu on *hy*-alkuinen, ja valtaosa niistä kuvaa 'kookasta' ihmistä: *hyvänhankaan*, *hyväs lihas*, *hyväänen*. Yksittäisillä sanoilla viitataan ihmisen epämiellyttäviin luonteenpiirteisiin, kuten saamattomuuteen (*hyppytyynen*) ja omahyvyyteen (*hyväkäs*). Sanaryhmästä tekee omaleimaisen se, että kuusi lekseemiä on *hyvä*-alkuisia. Sanoille tunnusomaisia ovat *s*-loppuisuus ja vokaalit *y*, *ä* ja *ö*.

Myös *ty*-alkuisia sanoja on kahdeksan, ja niillä kuvataan 'kookasta' ja 'ylpeää' ihmistä. Sanat voivat tarkoittaa molempiakin: *tyrnevä* 'kookas, ryhdikäs, rehevä; ylpeän ryhdikäs'. *ty*-alkuisille sanoille ovat ominaisia kaikki etuvokaalit sanojen jälkitavuuksissa sekä *r* ja *n*: *tyrnevä*, *tyränni*, *tyrihinnäköönen*.

On tavallista, että ensitavun *y* on joko pitkä vokaali tai diftongin alkukomponentti. Kuudesta sanasta viiden ensitavu on *ryy*-alkuinen ja yksi *ryö*-alkuinen. Sanat viittaavat

'laihaan', 'huonokuntoiseen' ja 'etuilijaan': *ryymääväänen, ryyppöö, ryyttyynen, ryytys*. Sanoissa on usein geminaattaklusiili ja jälkitavussa pitkä etuvokaali *ä, ö* tai *y*.

'Kyläilijöihin' viittaavat sanat ovat *kylä*-alkuisia ja muodostavat sen vuoksi sanastoon *ky*-alkuisten sanojen ryhmän. Useimmiten sanat ovat yhdyssanoja, kuten *kyläluuta* ja *kylänlurkki*. *syö*-alkuiset sanat viittaavat syömiseen. Sanojen merkitykset ovat toistensa vastakohtia: *syömitöön* 'ruokahaluton', *syöppöö* 'ylensyöjä'.

Merkitykseltään ja rakenteeltaan yksittäisissä lekseemeissä, joiden ensitavussa on *y*, on sama vokaali usein myös jälkitavussa. Näille *y*-sanoille tunnusomaisia ovat *ä, ö* ja *r*. Piirteet tekevät sanoista pejoratiivisia, mikä ilmenee sananselityksistäkin: *lyöppäri* 'vete-ly, luikertelija, kiero', *myrtyntynen näköönen* 'happamennäköinen', *nyhtyri* 'velvollisudentuntainen, ahkera, huolellinen, tarmokas; ahkera, tunnollinen, nöyrä, säyseä' ja *pyllikkäänen* 'pyöreähkö ihminen (leikillisesti)'.

Ekspressiivisanoissa on kaikkein vähiten *y*:tä esimerkiksi Kiihtelysvaaran murteessa. *e* puolestaan on syrjäytynyt sekä suomen että viron ekspressiivisanoissa. (Mikone 2002: 71.) Vaikka en olekaan tehnyt sanaston foneemeista tarkempia laskelmia ja yllä esitetyt luvut ovat koko aineistosta, eivät pelkästään deskriptiivisistä sanoista, sama seikka ilmenee suuntaa-antavasti myös tästä sanastosta.

3.1.3. Konsonantit

Vokaaleja käsittelevässä luvussa esitin, millaisten konsonanttien yhteydessä vokaalit tavallisesti esiintyvät aineistoni ihmisiin viittaavissa murre sanoissa. Täydentävän näkökulman ensitavujen äänneympäristöön ja sen merkitykseen tietynlaisten tarkoitteiden kuvaajana tuo sananalkuisten konsonanttien tarkasteleminen.

Suomen kielessä sananalkuiset konsonantit ovat säilyneet sekä murteissa että yleiskielessä. Käsitelen sananalkuisia konsonantteja frekvenssin mukaisessa järjestyksessä. Mukana ovat myös sellaiset vokaali-alkuiset ensitavut, joissa on sama konsonantti. Esimerkiksi *l*-alkuisten sanojen jälkeen selvennän niitä vokaali-alkuisia sanoja, joiden ensitavussa on *l*. Samalla tarkastelen myös sanojen äännerakenteen ja merkityksen yhteyttä.

h

Sanastossa on yhtä monta *h*- ja *k*-alkuista lekseemiä; molempia on 100. *h* ja *k* ovat tyypillisimpiä alkukonsonantteja myös *in* : *ime* -ekspressiivijohdoksissa (Länsimäki 1987: 261). Aineistossani *h*:lla alkavien sanojen ensitavussa on tasaisesti kaikkia vokaaleja, ja tavallisia ovat *a*, *o* ja *u*. *h*-sanat eivät ole erityisesti sävyttyneitä, koska *h*:ta on merkitykseltään poikkeavissa sanoissa hyvin tasaisesti: *hamppupio* 'hamppukimppu, hienostelija, olematon', *holiana* 'pitkä', *hurpales* 'hunsvotti'.

Sanat, joissa on *h*:ta sanan alussa tai sen keskellä, viittaavat myönteisiin, kielteisiin ja neutraaleihin piirteisiin. *h*-sanoilla kuvataan ihmistä esimerkiksi luonteenpiirteiden kautta viittaamalla saamattomuuteen, hajamielisyyteen, huolimattomuuteen ja ailahtelevuuteen. Ihmistä puhumisen ja äänenkäytön kautta määrittävät sanat ovat myös usein *h*-sanoja, ja niillä viitataan sekä hiljaiseen että kovaääniseen ihmiseen. Sanat kuvaavat myös ihmisen kokoa, erityisesti hoikkuutta, ja liikkumista.

Etelä-Pohjanmaan murteelle on ominaista, että *h* on säilynyt painottoman tavun vokaalin jäljessä (Kettunen 1940: 194–195). Tämä piirre ilmenee myös aineistossa: *lampahannahkaanen* 'vailla omaa tahtoa, toisten helposti johdateltava; hyvänluontoinen', *mättähäm mittaanan* 'pienikasvuinen'.

k

k-alkuiset sanat ovat tyypillisimmin *ko*- tai *ka*-alkuisia. Aineiston *k*-alkuisissa murre sanoissa on usein myös geminaatta-*k*: *kakkuunen* 'kehittymätön', *kalakku* 'kalpea', *kekku* 'lapsi', *kiekkalieroo* 'kiekkaaja, rauhottomasti liikehtivä', *kiikkevä* 'näppärä, ahkera; kiivas', *kikkimallu* 'lapsi, joka haluaa vanhaksi rintaa', *kolokkupuokokki* 'miespuolinen ruuanlaittaja tai kahvinkeitäjä', *konkkanoukka* 'isonenäinen (ihminen)', *kylänlurkki* 'kylänkävijä, liian ahkeraan kyläilevä', *kärnäkkä* 'riidanhaluinen', *kääkkänä* 'laiha (vanhuuttaan) kuivettunut akka; pienikokoinen, laiha', *kötikkö* 'teini-ikäinen, poijanjuntti'. Geminaatta on tyypillinen myös vokaalialkuisissa sanoissa: *akka* 'kunniallinen nainen, vaimo', *ökkästökkä* 'hidasjärkinen, kankea, jähmettynyt'. Ensitavussa *k* on myös sanoissa *ykspäätynen* 'yksitotinen (ihminen)' ja *äkäpukki* 'vastaanpanija'.

k-sanoilla viitataan monenlaisiin tarkoitteisiin, kuten ikään, kokoon ja luonteenpiirteisiin. Näistä korostuvat erityisesti lasta ja miespuolista sekä kookasta ja pientä kuvaavat sanat. Eri merkityksiä painottavat erityisesti sanojen vokaalit.

t

t-alkuisia sanoja on 61 eli selvästi *h*- ja *k*-alkuisia vähemmän. Sanat ovat tavallisimmin *to*- tai *tö*-alkuisia, mutta yleisiä vokaaleja ensitavussa ovat myös *a*, *y* ja *ä*. *tö*-alkuiset sanat viittaavat 'suurikokoisiin' (*tossales*) ja 'kankeisiin' (*tönkki*). *to*-alkuiset sanat puolestaan tarkoittavat 'tyhmää' (*tohono*) ja 'ajattelematonta' (*touhkotes*).

Merkitykseltään yhtenäisen ryhmän muodostavat myös *ty*-alkuiset sanat; niillä kuvataan 'kookkaita', 'ylpeitä' ja 'ylpeän ryhdikkäitä' ihmisiä. Tällaisia sanoja ovat *tykky* 'tukeva', *tyrniä* 'viileä, kova, ylpeän ryhdikäs' ja *tyyrihinnäköönen* 'näyttävä'. *tä*-alkuiset sanat, joissa on *ä* myös jälkitavuissa, viittaavat pääasiassa 'hätäilevään' ihmiseen: *täräytyes*, *tänttäräärä*.

m

Sananalkuinen *m* on aineistossa 54 sanassa. Yleisimpiä vokaaleja tällaisissa ensitavussa ovat *u*, *o* ja *a*. *mu*-alkuiset viittaavat eri-ikäisiin ihmisiin (*mukula* 'lapsi', *mumma* 'mummo, isoäiti, vanha nainen') ja yksittäisiin luonteenpiirteisiin (*muluutes* 'puheliass', *murneva* 'mahtavan oloinen'). *mo*-alkuisten sanojen merkitykset ovat hyvin kirjavia.

Sanoista useimmat *mä*-alkuiset viittaavat lihavaan ihmiseen ja useimmiten myös poikaan. Näille sanoille on tyypillinen geminaatta-*k*: *mäläkki*, *mätikkä* 'tukeva poika', *mänkki* 'lihavahko, tukeva'. *mö*-alkuiset sanat viittaavat 'hiljaiseen' (*mössäles*) ja 'poikaan' (*mölömä*, *mölökähäinen*), ja niille ovat ominaisia etuvokaalit *ä* ja *ö*. Poikaa tarkoittavien sanojen pejoratiivisuuteen vaikuttaa *ä*-vokaali, mutta myös sananalkuisella *m*:llä on merkitystä. Sananalkuinen ja -sisäinen *m* on kielteisesti sävyttynyt myös Pellon murteen deskriptiivisissä sanoissa (Manninen 1976: 216). Muutkin kuin ensitavun huomioiden *m* on tunnusomainen sanoissa, jotka nimittävät isoäitiä (*tummu*), hajamielistä (*hömmöönen*), dominoivaa (*promeetari*, *roomanni*) ja ujoa (*umppu*).

p

50 *p*-alkuisesta lekseemistä eniten on *pa*- ja *pö*-alkuisia. Edellisillä viitataan ihmiseen pääasiassa luonteenpiirteiden, kuten ahneuden (*paliokas*), kautta. *pö*-alkuiset sanat puolestaan nimittävät pääasiassa 'tyhmää', kuten *pössährös* 'höhlä' ja *pölökkeströmmi* 'pölkkyä'. Etuvokaalit *ä* ja *ö* ovat tavallisia myös jälkitavuissa, joten näiden äänteiden luoma pejoratiivisuus on hyvin selvä, ja se tukee merkitystä. Muita vokaaleja on *p*-alkuisten sanojen ensitavussa tasaisesti. Merkityksen perusteella yhtenäisiä ovat *pä*-alkuiset sanat. Ne viit-

taavat 'kookkaaseen', 'määräilevään' ja 'ryntäilevään' ihmiseen: *pätkäles* 'isokokoinen ja lihava teini-ikäinen; lyhyt ja tanakka', *päällepäsmänttari* 'määräilijä', *päässilimä* 'ajattelmaton ryntäilijä'.

Aineiston murre sanoista tyylipiirteeltään yhtenäisen ryhmän muodostavat sanat, joissa on geminaattaklusiili *p*. *mp*-loppuinen umpitavu ja *p*-alkuinen jälkitavu muodostavat sanan ytimen, jonka ympärille rakentuva sana ilmentää kielteistä tarkoitetta. Aineistossa tällaisia pääasiassa konsonantti-alkuisia sanoja on kymmenen, joista osa on johdoksia ja yksi sanaliitto: *hamppumaan kummajaanan* 'omituspukeutunut', *himppu* 'hidas työssä', *hömppelö* 'hajamielinen, muistamaton', *klemppa* 'ontuva', *plämppä* 'suupaltti', *tömppä* 'lihava ja kömpelö nainen' ja *umppelo* 'ujo, vähäpuheinen'. Sanoista suurin osa on *h*-alkuisia, ja kahdessa on sananalkuinen konsonanttiyhtymä.

n

n-alkuisia sanoja on sanastossa 28 eli selvästi *m*-alkuisia vähemmän. Näistä kolmasosa on *nu*-alkuisia, ja niillä tarkoitetaan 'vihaista' (*nuihoo*), 'helposti suuttuvaa' (*nuikele*) ja 'laiskaa' (*nuhuj*).

Muista ensitavun vokaaleista erottuvat *a* ja *ä*, joista *na*-alkuiset ovat merkitykseltään vaihtelevia. *nä*-alkuiset sen sijaan tarkoittavat 'itaraa' ja 'ovelaa' (*näkäles*), 'yksinkertaisista' (*nätty*) tai 'teräväpäistä' ihmistä (*nästi*, *nälli*). *nä*-alkuiset sanat viittaavat ihmiseen poikkeuksellisesti myös myönteisiä piirteitä korostaen, vaikka useimmiten *ä* onkin pejoratiivinen.

Vokaali-alkuisilla sanoilla, joiden ensitavussa on *n*, on myös osittain samankaltainen merkitys. Sanoilla viitataan 'laiskaan' (*onhoonen*) ja 'ynseään' (*ynsyriäinen*). Aineiston ihmisiin viittaaviin murre sanoihin *n* tuokin enimmäkseen kielteistä sävyä.

r

Sanaston 28 *r*-alkuisesta lekseemistä painottuvat *ru*-, *ry*-, *ra*- ja *re*-alkuiset sanat. *ru*-alkuiset sanat viittaavat yhtä poikkeusta – *rumanpulska* 'komeahko' – lukuun ottamatta sairaaseen tai ulkoisesti epäsiistiin ihmiseen. *ry*-alkuisissa sanoissa korostuu surkean ja huonokuntoisen ihmisen merkitys, ja sanojen jälkitavuuksissa on pejoratiivissävyyisiä etuvokaaleja *ä* ja *ö*: *ryymääväänen* 'etuilija, saalistaja', *ryyppöönen* 'laiha, kitulias', *ryytys* 'surkea, huonokuntoinen', *ryökköö* 'ryökäle'.

Vokaali-alkuisista sanoista *r*:ää edeltävät *a*, *i*, *o* tai *u*. Tällaisia sanoja on aineistossa kymmenen, ja ne viittaavat pääasiassa 'ujoon' ja 'juroon' ihmiseen: *orpookurkeloonen*, *uriu*, *urvelo*, *yres*.

Sanakirja-aineiston mukaan Etelä-Pohjanmaan murre-sanastossa *r* on selvästi kielteisesti väritynyt. Tätä ilmentävät kaikki sanat, joissa on *r* missä tahansa asemassa. Myös pejoratiivisia vokaaleja sisältävissä ja kielteisesti ihmisiin viittaavissa sanoissa *r* on tavallinen:

<i>nurruunen</i>	'apea, huonovointinen'
<i>promeetari</i>	'määräilevä ihminen'
<i>ryyppöö</i>	'alipainoinen, huonokuntoinen'
<i>ryytyynen</i>	'surkea, huonokuntoinen'
<i>yrös</i>	'juro'.

s

Sananalkuinen *s* on 27 sanassa. Ensitavussa *s*:ää seuraa tyypillisimmin *i* tai *u*. *si*-alkuisia sanoja on kolmasosa, josta useimmat viittaavat 'pieneen' ja 'siroon' ihmiseen. Tähän todennäköisesti vaikuttaa enemmän ensitavun *i* kuin *s*. *si*-alkuiset sanat kuvaavat myös ihmisen luonteenpiirteitä. Sanoissa toistuvat tavallisimmin foneemit *a* ja *k*: *simasukaanen* 'sovinnollinen', *sinni* 'sisukas, sinnikäs', *sipsakka* 'kevyt, siro nainen', *siukka* 'heikko'.

su-alkuisista sanoista kaksi viittaa ihmisen positiivisiin piirteisiin: *suhtava* 'sopusuhmainen, sopivan kokoinen' ja *suikki* 'sutjakka, fiksu'. Sanoista *sö*-alkuisilla on keskenään samantyylinen merkitys: ne viittaavat 'huolimattomaan' (*sössäänen*) ja 'huononäköiseen' (*sööröö*). Ominaisia sanoille ovat foneemit *r*, *s* ja *ä*.

l

l-alkuisia sanoja aineistossa on 25, ja ne ovat tyypillisimmin *li*-alkuisia. Nämä sanat viittaavat pääasiassa 'mielistelijään': *liaputes*, *liekares*, *liru*. Sanojen deskriptiivisyyttä korostaa ensitavun diftongi, joka on sanastossa vaihtelevissa muodoissa *ie* tai eteläpohjalaisille murteille tyypillisesti avartuneena *ia*. Sanoista *lo*-alkuiset viittaavat 'laiskaan' ja 'rauhalliseen' ihmiseen (*lomppi*, *lorinko*) ja *lu*- sekä *ly*-alkuiset 'epärehelliseen' ihmiseen (*luikki*, *lyöppäri*).

Vokaaleista *u* ja *ö* ovat ainoat, jotka eivät ole ensitavussa *l*:n edellä. Vokaali-alkuiset sanat tarkoittavat enimmäkseen 'elättiä' (*alio*, *elätee*) tai 'ilkeää' ihmistä (*ilikesteri*, *olema-*

toon). Muut sanat kuvaavat ihmistä yksittäisten luonteenpiirteiden kautta. Sanakirja-aineistossa *l* on tavallinen ihmisen kielteisiä piirteitä korostavissa sanoissa.

v

23 *v*-alkuisesta sanasta *vi*-alkuiset korostavat ihmisen vilkkautta (*vitevä*) ja viekkautta (*vieskoollinen*). Sanoista *vä*-alkuiset nimittävät ihmisiä erityisesti luonteenpiirteiden kautta: *väives* 'laiska', *vänkäri* 'omapäinen'.

Muut *v*-alkuiset sanat ovat merkitykseltään ja rakenteeltaan yksittäisiä. *v:n* merkitys sanoissa on kuitenkin olennainen, koska sitä esiintyy sekä ensi- että jälkitavuissa. Erityisesti se korostuu *-vA*-johdoksissa. Aineiston vokaalialkuisten sanojen ensitavussa ei ole *v:tä* lainkaan.

j

j-alkuisia lekseemejä on 14, ja niiden ensitavussa on useimmiten *u* tai *ä*: *jumpsahros* 'hidas liikkeissään', *junuunen* 'itsepäinen, tottelematon', *jäntti* 'jämpä, säntillinen, luotettava, sanansa pitävä', *jätös* 'itsekäs, ilkeämielinen'. Muita *j*-alkuisia sanoja ovat muun muassa *jeffreettari* 'kujeilija, kiero, eläväinen', *joloso* 'yleensä ihmisestä: karkeapiirteinen, karu, kolikko', *junttura* 'tottelematon, hidasliikkeinen, kömpelö' ja *juottoo* 'juotettava, ovela'. *j*-sanat kuvaavat enimmäkseen kieroja, hitaita ja itsepäisiä ihmisiä.

Konsonanttiyhtymät

Erityisesti Etelä-Pohjanmaan murteen sanastossa on lainoja ruotsin kielestä. Tällaisia sanoja voi tunnistaa muun muassa sananalkuisesta konsonanttiyhtymästä, joka ei ole kuulunut kantasuomeen. Tämänkaltaiset lainasanat ovat olleet innoittajana myös muihin kuin lainoihin liitettyihin sananalkuisiin konsonanttiyhtymiin niiden deskriptiivisyyden vuoksi. Jotkut deskriptiiviset ja onomatopoeettiset sanat, kuten *krahista* ja *proiskua*, jäljittelevät lainasanoja korostaakseen tunneväritteisyyttä. (Hakulinen 1979: 22–23; Itkonen 1966: 133; Ravila 1952: 271; 1967: 50; ks. myös Laurosela 1910a: 24; Kettunen 1940: 3, 5; 1999: 1.) Aineistossa samantyyllisiä deskriptiivisiä sanoja ovat esimerkiksi *krupsu* 'vanha ja ryppyinen' ja *pryhtevä* 'ryhdikäs'.

Ihmisiin viittaavassa murre-sanastossa sananalkuinen konsonanttiyhtymä on *f*- tai kluusiilialkuinen (*k*, *p*, *t*). *fl*-alkuisia sanoja aineistossa on yhteensä 15, joista 6 on *flikka*-

alkuisia ja 3 *flata*-alkuisia. Konsonanttiyhtymä *fr* on sanan alussa lekseemissä *friijari* 'sulhasmies, poikaystävä'.

Sanastossa on selvästi eniten *k*-alkuisia konsonanttiyhtymiä, joista *kl*-alkuisia on 24, *kr*-alkuisia 18 ja *kn*-alkuisia 6. Sananalkuisista konsonanttiyhtymistä *kl*:ää seuraa pääasiassa takavokaali. Ainoastaan lekseemissä *klääry* 'pieni vauva' on etuvokaali. *kl*-alkuisista sanoista useat viittaavat 'vikkelään', jolla tarkoitetaan sekä nopealiikkeistä että puheliasta ihmistä. Myös lapsen viittaavat tai ihmistä leikillisesti nimittävät sanat korostuvat *kl*-alkuisista. Useita sanoja yhdistää myös *klip*-alkuisuus: *klipvä* 'lielevä, lipeväliikkeinen', *klipotes* 'liukaskielinen; vilkkaasti puhuva', *klippari* 'nopealiikkeinen, vikkelä'.

kr-alkuisten sanojen ensitavussa voi olla lähes mikä vokaali tahansa. Ainoastaan *e* ei liity *kr*-yhtymään. Sanat, jotka ovat *kr*-alkuisia, viittaavat pääasiassa riidanhaluiseen ja pahantuuliseen ihmiseen. Merkitystä vahvistaa konsonanttiyhtymää yleisesti seuraava *ä*, joten tarkoitetta kuvaavat sanat ovat järjestelmällisesti pejoratiivisia: *kräkkä* 'pahansisuihin, riidanhaluinen, sairaalloinen', *kränkkä* 'inttäjä, riidanhaluinen', *krätyynen* 'kiukkuinen, kiukuttelija, marisija; pahantuulinen'.

kn-alkuisissa sanoissa, joita on kuusi, on pääasiassa etuvokaaleja *ä*, *ö* ja *y*. Poikkeuksellinen on *knekkumusteri* 'hienostelija', jossa sananalkuista konsonanttiyhtymää seuraa *e*. *kn*-alkuiset sanat kuvaavat joko pientä ihmistä tai hienostelijaa: *knyykkämä* 'pikkuvauva', *knäökkä* 'pieni ihminen', *knääpsährös* 'hienohelma'.

Sananalkuisia konsonanttiyhtymiä ovat myös *pl* ja *pr*, joista jälkimmäinen on hieman ensimmäistä yleisempi. *p*-alkuiset sanat eivät ole äännerakenteeltaan selvästi yhtenäisiä, mutta muotorakenteeltaan sen sijaan ovat. Sanat ovat tyypillisesti joko *-es*- tai *-vA*-johdoksia. *pr*-alkuisten sanojen merkitys on samantyylinen. Ne ilmaisevat ihmisen korostuvaa itsevarmuutta ja dominoivuutta:

<i>prohteva</i>	'arvonsa tunteva'
<i>promeetari</i>	'määräilevä ihminen'
<i>präiskötes</i>	'vilkas ja kovaääninen; nopea, vilkas, menevä'
<i>prötevä</i>	'omahyväinen, mahtava; itsevarma, ylpeä'.

Seitsemässä sanassa klusiilialkuinen konsonanttiyhtymä on *tr*. Sanoissa on takavokaaleja yhtä poikkeusta lukuun ottamatta: *triksevä* 'terävä, voimakas, reipas'. *tr*- ja *pr*-alkuiset sanat ovat merkitykseltään samantyyllisiä. Ne viittaavat määräilevään ja reippaaseen ihmiseen.

Sanastossa sellaisista sananalkuisista konsonanttiyhtymistä, joissa on *r*, tulee esiin myös *r*:n kielteinen affekti. Niin *kr*-, *pr*- kuin *tr*-alkuisetkin deskriptiiviset sanat ilmentävät niiden vahvaa kielteistä sävyä ja merkitystä.

3.2. Morfologisesti motivoitut sanat

3.2.1. Johdokset

Morfologisesti motivoitut sanat ovat johdoksia ja yhdyssanoja. Tämä määritelmä perustuu siihen, että yhdyssanojen ja johdosten elementit tunnetaan. (Itkonen 1966: 350.) Tarkastelen aineiston murre sanojen yleisimpiä johtimia eli affikseja yksityiskohtaisemmin ja harvemmin käytettyjä pintapuolisemmin. Samanlaisista johdoksista muodostamani ryhmät ovat johdinten frekvenssin mukaisessa järjestyksessä. Yleisimpiä ihmisiin viittaavien murre sanojen johtamistapoja on liittää sananvartaloon jokin affikseista *-inen*, *-es*, *-ri*, *-vA*, *-kkA* tai *-tOn*.

Useista suomen kielen johtimista monet ovat keskenään synonyymisia, mutta toisaalta johtimilla saattaa olla hyvinkin pieniä merkityseroja. Esimerkiksi ihmistä tarkoittavat *-in*-johdokset ovat usein pejoratiivisia, ja näitä sanoja käytetään murteissa runsaasti. (Tuomi 1989a: 35; Sivula 1989: 175). Etelä-Pohjanmaan murteessa ainoastaan *möhörystin* 'ju-ro' olisi rakenteeltaan ja merkitykseltään tällainen. Sanakirja-aineiston ihmisiin viittaavat sanat on johdettu pääasiassa muulla tavoin.

3.2.1.1. *-inen*

Aineiston ihmisiin viittaavista murre sanoista suurimman morfologisesti yhtenäisen ryhmän muodostavat *-inen*-johdokset, joita on 132. Niitä ovat substantiivit ja adjektiivit sekä yhdyssubstantiivit ja -adjektiivit. Yhdyssanoissa johtimen ja kantasanan erottaminen ei ole aina yksiselitteistä, koska esimerkiksi *lainen* on ollut alun perin itsenäinen, mutta se on muotoutunut johtimen kaltaiseksi, esimerkiksi lekseemissä *tällainen* (Häkkinen 1997: 156; Hakulinen 1979: 162). Sanakirja-aineistossa erottuvat johtimet *-inen*, *-llinen*, *-lAinen*, *-mOinen*, *-mainen*, *-nainen*, *-tUinen*, *-hAinen*, *-Ainen*, *-iainen*, *-ltAinen* ja *-hinen*. *i*-loppuinen diftongi johtimessa on useimmiten kehittynyt pitkäksi vokaaliksi, mikä on tyy-

pillinen piirre Etelä-Pohjanmaan murteessa (ks. Rapola 1919–1920: 216). Tästä on tarkemmin luvussa 3.2.1.8.

Pelkällä *-inen*-johtimella muodostettuja sanoja on selvästi eniten. Tällaisia sanoja ovat muun muassa:

<i>flataanen</i>	'laiska, aikaansaamaton; olematon, typerä'
<i>himppuunen</i>	'hyvin hidas (työntekijä tms.)'
<i>hyväänen</i>	'hyvänpuoleinen, suurehko'
<i>kaitaanen</i>	'pieni, laiha, kapoinen'
<i>töläänen</i>	'epäystävällinen, karkea'

Toiseksi yleisin *-inen*-loppuinen johdin on *-llinen*, joka on esimerkiksi sanoissa *kontrollinen* 'erikoinen, liian pyntätty', *laarullinen* 'luonteeltaan myönteisen ystävällinen' ja *retkellinen* 'kummallinen, omituinen'. Lähes yhtä yleinen on johdin *-ltainen*: *asialtaanen* 'miellyttäväkäytöksinen, palveluhaluinen ja -taitoinen, toimekas, taitava, tarkka, järkevä', *ohoonjaakooltaanen* 'lapsellinen', *omialtaanen* 'sopiva'.

Muita *-inen*-loppuisia johtimia on sanastossa ainoastaan muutamissa tapauksissa.

<i>-moinen: pehemöönen</i>	'pehmeä, saamaton'
<i>-mainen: klettumaanen</i>	'epämiellyttävä'
<i>-nainen: olovanaanen</i>	'mahtava, omahyväinen'
<i>-hainen: mölökähäänen</i>	'poikalapsi'
<i>-iainen: hippiäänen</i>	'siro nainen'

Joidenkin *-inen*-johdosten kantasana on aineistossa myös itsenäisesti tai jossakin muussa asemassa. Tällaisia johdoksia on 12, joista sanojen *flikkaanen* ja *flataanen* kantasana ei ole aineistossa itsenäisesti. Kummankin sanan kanta *flata* tai *flikka* on aineistossa kuitenkin yhdyssanojen määriteosana: *flikkariepu*, *flatafyrry*. Kantasana ja johdos ovat aineistossani seuraavista sanoista:

<i>flikkariepu</i> <i>flikkaanen</i>	'tyttörukka' 'alle rippikouluikäinen teinityttö, naimaton nuori nainen'
<i>flatafyrry</i> <i>flataanen</i>	'olematon, typerä' 'laiska, aikaansaamaton; olematon, typerä'
<i>henu</i> <i>henuunen</i>	'mukava' 'rakastettava'
<i>himppu</i> <i>himppuunen</i>	'hidas työssään' 'hyvin hidas (työntekijä tms.)'
<i>häjy</i> <i>häjynnen</i>	'lapsesta: nuorin; pikkuinen, pienin' 'lapsesta: nuori, alle 10-vuotias; pieni'

<i>kalakku</i> <i>kalakkuunen</i>	'kalpea' 'kalpea, väritön'
<i>kloppi</i> <i>kloppuunen</i>	'poika' 'pikkupoika'
<i>kräkkä</i> <i>kräkkäänen</i>	'pahansisuihin, riidanhaluinen, sairaalloinen' 'ärtyisä, pahantuulinen'
<i>kuikka</i> <i>kuikkaanen</i>	'laiha' 'laiha'
<i>mukula</i> <i>mukulamaanen</i>	'lapsi' 'lapsellinen'
<i>sössä</i> <i>sössäänen</i>	'epäsiisti, huolimaton, juoruilija' 'epäsiisti, huolimaton, juoruilija'
<i>öökköö</i> <i>öökköönen</i>	'huono lukemaan' 'huonokuntoinen'

Sekä perussanan että johdoksen merkitykset ovat joko samoja, jolloin sanat ovat synonyymeja, tai vain hieman eriäviä. Joissakin tapauksissa johdetun sanan merkitys on yksityiskohtaisemmin määritelty, ja siten sanalla on suppeampi käyttöyhteys. Esimerkiksi sanat *kloppuunen* ja *himppuunen* ovat tarkemmin selitettyjä kuin kantasanansa. Lisäksi muun muassa substantiivista *mukula* on johdettu adjektiivi *mukulamaanen*.

Aineistossa on lisäksi 41 *-inen*-loppuista yhdysadjektiivia ja *-substantiivia*, joiden johtimena on jokin aiemmin mainituista. Sanojen merkitykset ovat hyvin vaihtelevia. Näiden yhdysadjektiivien ja *-substantiivien* alkuosa on nominatiivissa tai genetiivissä.

Nominatiivimuotoinen alkuosa voi olla yleiskielinen, kuten sanoissa *nuukanenäinen* 'helposti loukkaantuva, "nenäänsä ottava"', *outokantoonen* 'ihminen, joka ei ole tunteviinaan' ja *pikkukylläinen* 'nopeasti kyllästyvä'. Alkuosa voi olla myös murreasuinen. Tällaisissa tapauksissa alkuosa eli määriteosa on *s*-loppuinen eli sanan viimeinen vokaali on kadonnut tai sijapäätte on lyhentynyt: *päässilimäinen* 'tottelematon, vallaton (lapsi); kuriton', *kakspulttuunen* 'kaksilahkeinen, mies', *maasjalakaanen* 'tavallinen ihminen, jalat maassa pitävä'.

Myös genetiivimuotoinen alkuosa on joko yleiskielen mukainen, kuten sanoissa *pahannaaluunen* 'pahanilkinen' ja *hyvänpuheen* 'puhelias', tai murreasuinen siten, että genetiivin *n* on mukautettu äänneasuun. Vaihtoehtoisia tapoja ovat esimerkiksi *komianhenkinen* 'ylpeä', *pahampäiväinen* 'lapsi' ja *sakiavverinen* 'ihmisestä: hitaasti syytyvä'.

3.2.1.2. -es

Aineiston murre sanoissa on toiseksi eniten *-es*-johdoksia. Yleiskielinen johdin on *-e*, joka on muotoutunut asuista *-eh* tai *-ek*. Etelä-Pohjanmaan murteessa *h*-loppuiset sanat ovat kehittyneet *s*-loppuisiksi. (Hakulinen 1979: 119; Rapola 1990: 127; Laurosela 1913 ja 1915: 167–170.) Ihmisiin viittaavassa murre sanastossa johdin voi olla kolmenlainen, joko *-tes*, *-les* tai *-res*, joilla johdettuja sanoja on yhteensä 56.

Aineistossa on eniten *-tes*-johdoksia (32).

<i>flatkutes</i>	'juoruilija'
<i>hölöpötes</i>	'tyhjänpuhujaa, suulas'
<i>pritkotes</i>	'vilkas ja iloinen ihminen'
<i>touhkotes</i>	'ajattelematon ryntäilijä'

Sanat ovat lähes järjestelmällisesti deverbaalisia ja johdettuja *-ttA*-verbeistä. Kansanomaisissa murre sanakirjoissa mainitaan verbit *flatkuttaa* 'juoruta (Karhu 2001); vatkata, juoruta, kulkea kyläillen (Tuomikoski ym. 1988)', *hölöpöttää* 'pälpättää (Toijanniemi 1997); puhua olemattomia (Tuomikoski ym. 1988)' ja *touhkottaa* 'toimia ajattelemattomasti (Toijanniemi 1997)'.

Sananvartaloissa, joihin *-tes*-johdin liittyy, on myös yhtäläisiä piirteitä, jotka osaltaan vaikuttavat sanaan kokonaisuutena. Kaksitavuisissa sanoissa ensi- ja jälkitavun vokaali on sama 15 sanassa huolimatta siitä, onko ensitavu avo- vai umpitavu. Tavuisissa toistuvat vokaalit *u*, *o* ja *ö*.

<i>honotes</i>	'honottaja'
<i>hörötes</i>	'yltiöpäisesti naurava' (vrt. Toijanniemi 1997 s.v. <i>höröttää</i> 'nauraa rähöttää')
<i>konkotes</i>	'ontuva; hyppelhtijä' (vrt. Karhu 2001 s.v. <i>konkata</i> 'hypätä ruutua')
<i>nuputes</i>	'epäselvästi, hiljaisella äänellä puhuva' (vrt. Karhu 2001 s.v. <i>nupaata</i> 'puhua hiljaa')
<i>pölötes</i>	'suulas tyhjäntoimittaja'
<i>tomotes</i>	'toimielias, reipasotteinen, topakka' (vrt. Karhu 2001 s.v. <i>tomottaa</i> 'poistaa tomu, tuulettaa')
<i>törötes</i>	'suorasukainen, tosikkomainen'

Sanan ensitavussa voi olla pitkä vokaali, kuten sanoissa *kiijotes* 'joka paikkaan ehtivä' ja *paapotes* 'se, joka puhuu paatoksellisesti'. Myös *-tes*-johdosten jälkitavussa voi olla

pitkä vokaali, joka on järjestelmällisesti *u*: *muluutes* 'puhelias', *pihuutes* 'se, joka "pihuuttaa"', *presuutes* 'huolimaton', *uruutes* 'ujo, arka, surkea'.

-*les*-johtimella muodostettuja sanoja on 29, eli lähes yhtä paljon kuin -*tes*-johdoksia. Myös nämä sanat ovat deskriptiivisiä, ja niissä on merkittävästi äännevaihteluja. -*les*-johdin on liitetty *a*- tai *ä*-vartaloon: *juokales* 'vetelys, heittiö, roikale; juonikas', *näkäles* 'ovela, nopeaälyinen, ahne; itara', *tössäles* 'tyttötyllerö; lihavahko, ryhditön, epäsiisti'. -*les*-johdokset ovat hyvin säännönmukaisia (ks. ISK 2005: 220).

r-alkuisten sanojen johdin on -*les*: *ruopales* 'epäsiisti', *rähkäles* 'kankea, laiska, epäsiisti mies'. Joissakin -*les*-johdoksissa on yhtäläisyyksiä myös sananvartalossa. Jos ensitavussa on *o* tai *ö*, on jälkitavussa todennäköisimmin *a* tai *ä*, kuten sanoissa *hopales* 'huolimaton', *hotales* 'huolimaton, hätäinen', *pökäles* 'paksu, kömpelö' ja *töpäles* 'liian lyhyt, kankea'.

Pieni osa sanoista on muodostettu johtimella -*res*. Näitä sanoja on viisi. Johdin on liitetty *a*-vartaloon:

<i>fletares</i>	'veltto, vetelys; huolimaton'
<i>klekkares</i>	'ihminen (leikillisesti)'
<i>liapares</i>	'keimailija'
<i>liekares</i>	'mielistelijä'
<i>lompares</i>	'laiskuri'.

Yhtenäinen piirre sanoilla on myös ensitavun *l*, joka on joko sananalkuisen konsonanttiihtymän jälkimmäinen äänne tai itsenäinen sananalkuinen äänne. Pejoratiivisuutta sanoihin tuo *ä*:n ja *ö*:n lisäksi johtimen *r*. Myös -*res*-johdokset ovat aineistossa säännönmukaisia (ks. ISK 2005: 225).

-*es*-loppuisten sanojen deskriptiivisyyttä ilmentää myös se, että useiden sanojen ai-noana erona on yhden foneemin vaihtelevuus: *kikotes* 'tyhjän nauraja' – *kipotes* 'kimakkaääninen', *konhotes* 'konhottaja' – *konkotes* 'ontuva; hyppelähtijä' – *kotkotes* 'tyhjän intoilija'.

3.2.1.3. -*ri*

Aineistossani on 26 -*ri*-johdosta. Tällaisilla johdoksilla nimitetään tavallisesti tekijää tai toimijaa, ja omaperäiseen kantasanaan liitetty -*ri*-johdin onkin käytössä pääasiassa murteissa ja puhekielessä. Sanat, jotka muodostetaan -*ri*-johtimella, ovat siis useimmiten kan-

sanomaisia ja sävyltään pejoratiivisia. Tämä puolestaan aiheutuu joko siitä, että kantasana on valmiiksi pejoratiivinen tai *-ri*-johdin vaikuttaa siten sanan merkitykseen. (Tuomi 1989a: 38; Hakulinen 1979: 176–177, 219.)

Sanakirja-aineistossa valtaosa *-ri*-johdoksista on pejoratiivisia.

<i>humanteri</i>	'juhlija, rahojen tuhlaaja'
<i>kälttäre</i>	'juonittelija'
<i>pöykeri, pöykäri</i>	'typerys, nousukas'
<i>klippari</i>	'nopealiikkeinen; vikkela'
<i>kölöpäri</i>	'iso (poika)'

Joitakin poikkeuksiakin on; kahden viimeisen esimerkkisanan merkitys voi olla myös positiivinen. Sanasta *kölöpäri* on myös fraasiesimerkki: *Ei tuollaaset kölöpärit enää hupulaasta tartte* (Tuomikoski ym. 1988).

Muita *-ri*-johdoksia ovat *ahamari* 'ahmatti', *färiäri* 'henkilö, joka "värittää" kertomuksiaan', *jefreettari* 'kujeilija, kiero, eläväinen' ja *konffoijari* 'huijari, kujeilija'.

3.2.1.4. -vA

Sanat, joiden johtimena on *-va* tai *-vä*, ovat denominaalisia. Ne pohjautuvat omistajaa ilmaisevaan **-pA-*, **-βA-*johtimeen. (Hakulinen 1979: 147.) Aineistoni *-vA*-johdokset ovat adjektiiveja. Niitä on 18, joista 11:ssä on etuvokaali ja 7:ssä takavokaali. Johdin liittyy tyypillisesti *e*-vartaloon. Ainoastaan kahdessa sanassa johdinta edeltää toinen vokaali, joko *a* tai *o*: *suhtava* 'sopusuhtainen, sopivan kokoinen', *mojova* 'tärkeilevä, naseva'.

<i>kiikkevä</i>	'näppärä, ahkera; kiivas'
<i>kräppevä</i>	'iäkäs mutta hyväkuntoinen'
<i>moukeva</i>	'tarmokas, ylpeä; tärkeilevä, naseva'
<i>triksevä</i>	'terävä, voimakas, reipas'
<i>vitevä</i>	'liukasliikkeinen'

-vA-johdin on tyypillinen sanoissa, joiden alussa on konsonanttiyhtymä. Tällaisia sanoja on aineistossa yhdeksän. Kaikilla *-vA*-johdoksilla kuvataan erityisesti 'tärkeilevää' ja 'ylpeää' ihmistä: *plohteva, prohteva, pryhtevä, prökevä, prötevä, murneva, tyrnevä, mojova*.

3.2.1.5. *-kkA*

Sanastossa 14 sanaa on muodostettu *-kkA*-johtimella. Kaikki johdokset ovat kolmitavuisia ja deskriptiivisiä, mikä tukee selvästi niiden merkityksiä: *maklakka* 'mairea, imarteleva', *plösikkä* 'pyöreäkasvoinen', *ruopsakka* 'kampaamaton'.

-kkA-johdokset nimittävät muun muassa juuri eläviä olentoja, ja ne ilmaisevat usein tarkoitteensa olevan sen kaltainen, mitä kantasana tarkoittaa. Merkitys voi olla myös se, että tarkoite on varusteltu kantasanan tarkoitteella. (Hakulinen 1979: 128.) Sanastossa kantasanan merkitys korostuu erityisesti sanoissa *jämäkkä* 'jämpä, tarkka' ja *kärnäkkä* 'riidanhaluinen'. Samaa tarkoitetta ilmaistaan myös yksittäisten äännevaihteluiden avulla: 'teini-ikäinen tyttö' on *heitukka* tai *huitukka*.

3.2.1.6. *-tOn*

Karitiivijohdin *-tOn* on Etelä-Pohjanmaan murteessa muodossa *-toon* (< *-toin*) tai *-töön* (< *-töin*). Tällaiset johdokset ovat adjektiiveja. (Laurosela 1914: 63.) Ne kuvaavat ihmistä sen ominaisuuden kautta, joka heiltä puuttuu, esimerkiksi *syömitöön* 'ruokahaluton'. Sanat ovat myös kuvaannollisia: *hampahitton* 'saamaton, avuton, aloitekyvytön'.

-tOOn-loppuiset sanat nimittävät erityisesti laiskaa ja huolimattonta ihmistä. Tällaiset johdokset ovat merkitykseltään kielteissävytteisiä. Ainoa poikkeus on lekseemin *hu(h)uritton* yksi selitys 'railakas, eläväinen', joka on tulkittavissa positiiviseksi.

Muita aineiston kahdeksasta *-tOOn*-johdoksesta ovat *hukaamatoon* 'huomiokyvytön, tietämätön', *kelevotoon* 'lapsi, joka on vielä taidoton tai voimaton johonkin tehtävään; pikkulapsi, kelvoton', *olematoon* 'ilkeä, ikävä; pikkumainen, pieni, ouroksuttava, hävytön', *reiruton* 'huolimaton' ja *tärmätöön* 'hervoton'. Olennaista on, että yleiskielessäkin käytetyillä *-tOOn*-johdoksilla, kuten *kelevotoon*, on murteessa erilainen merkitys.

3.2.1.7. Muita johtimia

Tyypillisiä nominikantaisia johtimia sanastossa ovat myös *-lO*, *-li*, *-nA*, *-ska* ja *-rA*. *-lo*, *-lö*-johdin liittyy sanoissa johdonmukaisesti *e*-vartaloon. Tällaisilla johdoksilla viitataan laihaan, heikkoon, ujoon ja tyhmään ihmiseen. *-lO*-johdoksia ovat muun muassa *huhhelo*

'heikkovointinen, heikottavanoloinen, epätietoinen', *kohelo* 'tyhmän ylpeä', *kuukkelo* 'arka ihminen' ja *hömppelö* 'hajamielinen, muistamaton'.

-*li*-johdokset ovat ainoastaan substantiiveja, ja niillä nimetään tavallisesti olentoja (Hakulinen 1979: 163). Aineistossani -*li*-johdokset eivät muodosta merkitykseltään yhtenäistä ryhmää. Ne nimittävät ihmisiä eri ominaisuuksia korostaen: *nuikeli* 'helposti suuttuva', *pöffentaali* 'pölkkyä, hassahtava'.

-*na*-, -*nä*-johtimella muodostetaan sanoja, jotka muun muassa nimeävät olentoja pejoratiivisesti (Hakulinen 1979: 132). Aineiston -*nA*-johdokset viittaavat ihmisiin koon ja olemuksen kautta. Sanojen pejoratiivisuus ei ilmene niiden selityksissä selvästi, mutta äännerakenteen avulla on kielteinenkin käyttöyhteys perusteltavissa. Kielteinen affekti korostuu esimerkiksi *ä*-sanassa *kräpänä* 'pienikasvuinen lapsi'.

-*nA*-loppuisia sanoja ei voi järjestelmällisesti tulkita johdoksiksi, koska omaperäisten sanojen kanta voi olla *n*-loppuinen (Hakulinen 1979: 132–133). Aineistossa -*nA*-johdosten kanta on tavallisesti omaperäinen, mutta johtosuhde varsin selvä: *piekinä* 'hienosteleva nuori nainen', *tössänä* 'hidas ja epäsiisti'.

-*ska*-johtimen alkuperä on epäselvä (Hakulinen 1979: 180), ja sanastossa tällaiset johdokset ovat merkitykseltään vaihtelevia. Johdoksia ovat esimerkiksi *klaffiska* 'linttaan astuja, jaloissa pyörijä', *paapuska* 'vaari' ja *troffiska* 'määräilijä'. *Paapuskaa* lukuun ottamatta sanat ovat sukupuolineutraaleja.

Sanastossa on mainittavasti myös -*ra*-, -*rä*-johtimella muodostettuja sanoja. Näillä johdoksilla nimitetään ihmistä viitaten liikkumiseen: *haappura* 'epävarma liikkeissään, ensiaskeleita ottava (lapsi)', *honttura* 'epävarman käyntinen', *junttura* 'tottelematon, hidasliikkeinen, kömpelö'.

Harvinaisia johtimia aineistossani ovat esimerkiksi -*la* (*kekkula* 'lapsi'), -*nki* (*filunki* 'vilpillinen'), -*rO* (*höllerö* 'hajamielinen', *klaakkerO* 'ihminen (leikillisesti); linttaan astuja, jaloissa pyörijä') ja -*ska* (*honisko* 'pitkänhuiskea ihminen').

3.2.1.8. *i*-loppuinen diftongi

Tyypillinen piirre Etelä-Pohjanmaan murteessa on myöhäsyntyisten diftongien kehittyminen pitkiksi vokaaleiksi, kun diftongi on sanassa ensi tavua kauempana. Diftongin jälki-komponentti on assimiloitunut alkukomponenttiin: *oi* > *oo*, *ei* > *ee*. Tavallisimpia ovat *oi*-loppuiset diftongit. *ei*-diftongit ovat huomattavasti harvinaisempia, ja ne saattavatkin olla

oi-diftongien murrevariantteja. Tämä muutos koskee erityisesti nominijohdoksia. Tällaiset *i*-loppuiset diftongit on käsitetty johtimeksi, jolla on voitu muodostaa uusia sanoja. (Rapola 1919–20: 26, 79–80; 1966: 470–471; ks. myös Juusela 1989: 58–59; Laurosela 1914: 15, 53, 55–58.)

Sanakirja-aineistossa yleisimpiä ovat *oi*- ja *öi*-diftongiin päättyvät sanat, joita on yhteensä 28. Ne on johdettu eri tavoin. Sanoille on tyypillinen myös pitkä vokaali tai diftongi ensitavussa.

<i>hauhoo</i>	'ylivilkas'
<i>huuhoo</i>	'ajattelematon'
<i>puokkoo</i>	'perso'
<i>ryyppöö</i>	'alipainoinen, huonokuntoinen'
<i>ryökköö</i>	'ryökäle'
<i>sööröö</i>	'huonosti näkevä, puolisokea'

Etelä-Pohjanmaan murteessa tällaiset sanat ovat useimmiten affektiivisia ja niillä viitataan erityisesti halveksittuihin ominaisuuksiin, kuten tyhmyyteen, uneliaisuuteen ja likaisuuteen (Juusela 1989: 76; Rapola 1919–20: 55). Aineistossani nämä sanat ovat vahvasti affektiivisia ja niillä nimitetään varsinkin tyhmää ihmistä: *homppoo*, *topoo*, *pössöö*, *pöyröö*, *tonnoo*.

ei-diftongiin päättyviä sanoja on aineistossa seitsemän. Niillä viitataan erityisesti lapseen ja äitiin:

<i>ainukee</i>	'ainoa lapsi'
<i>irsee</i>	'pienikasvuinen'
<i>kasuatee, kasvatee</i>	'kasvatti'
<i>klotsee</i>	'poikaviikari'
<i>kroosee</i>	'hienohelma, vanhapiika; ikäneito'
<i>pirt(t)iikee</i>	'synnyttänyt nainen; hiljattain lapsen synnyttänyt, lapsivuoteessa olija'
<i>äitee</i>	'äiti'.

Etelä-Pohjanmaan murteessa tällaiset nominit ovat kuitenkin varsin produktiivisia, ja tyypillinen tämän tyypin edustaja on *äitee* (Juusela 1989: 79–80; Rapola 1919–20: 80; ks. Laurosela 1914: 60–61; Kettunen 1940: 358, 1999: 203).

3.2.2 Yhdyssanat

3.2.2.1. Yleisiä piirteitä

Yhdistäminen on produktiivinen sananmuodostuskeino, mikä näkyy aineistossanikin. Ihmisiin viittaavista sanoista yhdyssanoja on 134. Ne muodostuvat sekä yleiskielisistä että murteellisista aineksista: *klipokieli* 'liukaskielinen; vilkkaasti puhuva', *kuutilopää* 'leikillinen nimitys ihmisestä', *saliknapsu* 'nuori nainen, joka ei osallistu ulkotöihin'. Huomattava osa yhdyssanoista on rakentunut pelkästään yleiskielen sanoista. Merkitys tekee niistä kuitenkin selvästi murre sanoja:

<i>hankisääski</i>	'hontelo, heiveröinen'
<i>hauskapeukalo</i>	'tuhlari'
<i>henkipussi</i>	'saattaja, rohkaisija'
<i>kaunahaukka</i>	'ylivilkas, pelokas'
<i>lehemänkenkä</i>	'pehmeäluonteinen'
<i>näläkäsylimä</i>	'ylimääräinen olija, päältäkatsoja (haukkumasana)'
<i>rehumekkoo</i>	'ihminen, joka on tekevinään, mutta ei saa mitään aikaan'
<i>vääräniska</i>	'haluton'
<i>ymyrvääsmuatoonen</i>	'pyöreäkasvoinen'.

Vastakohtaisesti yhdyssana voi rakentua täysin murteellisista osista. Tällaisia yhdyssanoja on aineistossa vähiten. Sanat ovat järjestelmällisesti kuvailevia:

<i>hieppuhäärä</i>	'hidasluonteinen, sakeanverinen ihminen'
<i>hottipuo</i>	'perso hyvän perään'
<i>klipufieteri</i>	'puhelias ihminen'
<i>knekkumusteri</i>	'hienostelija'
<i>koippurakräätäri</i>	'pitkäjalkainen ja laiha ihminen'
<i>kruuhufaari</i>	'(vanha) heikkovoimainen, raihnainen mies'
<i>tipernakkeli</i>	'liukasliikkeinen nainen'
<i>älliskuukka</i>	'nahjus, salaa vaanija, vauhko'
<i>ökkästökkä</i>	'hidasjärkinen, kankea, jähmettynyt'.

Tyypillistä sanoille on se, että perusosa nimeää, kuvailee tai vertaa ihmistä johonkin ja määriteosa vaikuttaa merkityksen sävyyn. Esimerkiksi *faari* nimeää ihmistä, *puo* nimeää ihmisen osan kautta (Toijanniemi 1997 s.v. *puo* 'takapuoli') ja *fieteri* kuvailee ja vertaa (Tuomikoski ym. 1988 s.v. *fieteri* 'vieteri'). Määriteosa on metaforinen esimerkiksi sanoissa *koippurakräätäri* (vrt. Karhu 2001 s.v. *koippura* 'halkaistavaksi läpimitaltaan liian pieni polttopuu') ja *knekkumusteri* (vrt. Karhu 2001 s.v. *knekka* 'kermakko'), jossa juuri *knekku*

viittaa hienosteluun. Yhdyssanat ilmentävät siis myös asenteita. Tämä korostuu erityisesti sanasta *flatafyrry* 'olematon, typerä', jossa *fyrry* tarkoittaa 'röyhelö[ä], rypytys[tä], rimp-su[a]' (Karhu 2001 s.v. *fyrry*). Selvästi äännerakenteellaan kuvaileva määriteosa on sanassa *ökkästökkä*.

Joistakin pääasiassa perheenjäsenen viittaavista yhdyssanoista on havaittavissa yhtäläisyyksiä. Sanoissa jälkiosa määrittää alkuosaa: *flikkamukula* 'tyttölapsi', *isäfaari* 'isoisä', *kloppinuija* 'ilkeä poika', *äiteemuori* 'isoäiti'. Näistä sanoista *isäfaari* ja *äiteemuori* edustavat tiettyä yhdyssanatyyppeä. Sanat ovat affektiivisia, koska tarkoitteeseen viittaaminen pelkällä alkuosalla saattaisi ilmaista liiallista tunteilevuutta (Nirvi: 1952: 189). Tämä piirre osoittaa, että Etelä-Pohjanmaan murteessa myönteisiä seikkoja ei ilmaista myönteisyyttä painottaen vaan mieluummin vähätellen.

Aineiston ihmisiin viittaavat yhdyssanat ovat hyvin kuvailevia, ja ne ovatkin pääasiassa bahuvriihiyhdyssanoja tai metaforia. Käsittelen niitä tarkemmin luvuissa 3.2.2.3 ja 3.3.

3.2.2.2. Adjektiivimääriteosana

Ihmisiä kuvailevista yhdyssanoista huomionarvoisen ryhmän muodostavat adjektiivialkuiset yhdyssanat. Näitä sanoja on ollut esimerkeissä aiemminkin, mutta tässä kaikkia sanoja yhdistää määriteosan adjektiivi.

Adjektiivialkuisia yhdyssanoja on vaikea määrittää tarkasti, koska murre sanoista ei ole aina selvästi tulkittavissa, onko jokin sana adjektiivi vai substantiivi. Tämä johtuu osittain myös siitä, että useat sanat ovat deskriptiivisiä, ja adjektiivia voidaan käyttää substantiivin tavoin. Seuraavien yhdyssanojen määriteosa on perusteltavasti esitettävissä adjektiiviksi. Toisin sanoen määriteosa on yleiskielinen.

<i>hauskapeukalo</i>	'tuhlari'
<i>isooturpa</i>	'kovaääninen'
<i>kieräpuntari</i>	'ovela ihminen'
<i>löyhäjuluppi</i>	'viettelijä'
<i>laihankäläppä</i>	'laihahko'
<i>laiskantehkä</i>	'laiskahko'
<i>rumanpulska</i>	'komeahko'

Aineistossa adjektiivialkusten yhdyssanojen määriteosa on nominatiivissa tai genetiivissä. Nominatiivialkuiset ovat tavallisimpia, ja niissä määriteosa kuvailee perusosaa. Sanat ovat usein vertauskuvallisia, kuten *löyhäjulppi*.

Aineistossa kolmen genetiivialkuisen yhdyssanan määriteosa on adjektiivi. Näissä sanoissa juuri määriteosa viittaa ihmiseen, ja perusosa vaikuttaa sanan sävyyn. Esimerkiksi sanasta *laiskantehkä* on Etelä-Pohjanmaan murteessa myös muoto *laiskantöhkä* 'laiskanpuoleinen' (*tehkä* > *töhkä*), ja sama perusosa on myös sanassa *mustantohka* 'mustanpuoleinen'. Sanaan liittyy myös verbi *tehkääntyä* (> *töhkääntyä*) 'laiskistua'. (Laurosela 1914: 5, 98.) On siis ilmeistä, että perusosa määrittää ihmistä siten, että tällä on hieman määriteosan kuvaamaa piirrettä. Sanakirjoissakin näiden kolmen sanan (*laihankäläppä*, *laiskantehkä*, *rumanpulska*) selitys on *-hko*-johdos, joka ilmentää merkityksen olevan hiukan kantasanan kaltainen (Hakulinen 1979: 149).

Tätä tulkintaa ei voi kuitenkaan yksiselitteisesti ulottaa kaikkiin kolmeen tapaukseen, koska *käläppä* ja *pulska* tuovat sanoihin eri vivahteita. Näissä sanoissa nimenomaan perusosa tarkoittaa merkitystä. Tämä onkin huomionarvoista, koska useimmiten on päinvastoin.

3.2.2.3. Bahuvriihiyhdyssanat

Yhdyssanoissa on myös niin kutsuttuja bahuvriihiyhdyssanoja, jotka ovat alun perin itämurteisia. Bahuvriihit ovat yhdyssubstantiiveja, joiden merkitys on adjektiivin kaltainen, esimerkiksi *mätäspää* 'hidasjärkinen' ja *klipokieli* 'liukaskielinen; vilkkaasti puhuva'. Sanan perusosa on substantiivi, ja määriteosa on tavallisesti substantiivi tai adjektiivi. Näitä sanoja käytetään pääasiassa ihmisistä, ja niitä voidaan käyttää eri merkityksissä: konkreettisessa asemassa, kuvaamassa eli adjektiivin asemassa tai nimittämässä eli substantiivin asemassa. (Hakulinen 1979: 384–385; Tuomi 1989a: 31; Vesikansa 1989: 250–251; Heino 2001: 625, 630; Hakanen 1973: 125.)

Bahuvriihiyhdyssanat ovat hyvin samantyyllisiä kuin metaforiset yhdyssanat, ja joissakin tapauksissa niitä on hankala erottaa toisistaan. Metaforiset yhdyssanat muodostavat kuitenkin oman itsenäisen ryhmänsä – tässäkin tutkimuksessa – vaikka joissakin tapauksissa sanan voi perustella kuuluvan molempiin ryhmiin. Kuvailevuuden lisäksi bahuvriihit ovat yleisesti affektiivisia. (Malmivaara 2004: 350; Hakanen 1973: 125; ISK 2005: 409–410.)

Sanakirja-aineiston bahuvriihisanoja ei voi luokitella tarkasti sen mukaan, onko sanan määriteosa adjektiivi vai substantiivi. Aineistossa on 28 bahuvriihiyhdyssanaa, joista 5 on *pää*-loppuisia ja 4 *kynsi*-loppuisia. Muita perusosia on kaksi tai yksi. Sanakirjojen ihmisiin viittaavien bahuvriihiyhdyssanojen merkitys on ensisijaisesti kuvaannollinen:

<i>juurakkopää</i>	'itsepäinen, kovapäinen'
<i>moukurapää</i>	'poikalapsi'
<i>mätäspää</i>	'hidasjärkinen'
<i>hottipuo</i>	'perso hyvän perään'
<i>melumekkoo</i>	'ihminen, joka metelöi turhanpäiten'.

Suomen kielessä ovat yleisimpiä sellaiset bahuvriihit, joiden perusosa on *pää*, ja ne viittaavat tavallisesti tyhmään. Tällaiset bahuvriihit voivat kuvata myös ulkonäköä. (Malmivaara 2004: 350–351; Heinonen 2001: 626, 633.) Aineistossa *pää*-loppuisten bahuvriihien selitykset eivät ole suoranaisesti negatiivisia. Kielteisen vivahteen sanoihin tuokin määriteosa, joita ovat muun muassa *kuutilo* ja *moukura*. Lisäksi omaleimaisen sävyn merkitykseen tuo määriteosan metaforisuus (*mätäs*). *pää*-loppuisissa bahuvriiheissa sanan vakiintunut merkitys on saattanut muuttua, kuten *jästipään* 'kovapäinen, itsepäinen ihminen' (sisältyy sanakirjoihin, ei aineistoon) alkuperäinen viittaus humalatilaa (Malmivaara 2004: 352). Aineiston *pää*-loppuiset bahuvriihit viittaavatkin ihmiseen ensisijaisesti metonymisesti eli tässä tapauksessa ihmisen jonkin osan kautta (ks. Krikmann 1992: 81–82).

Bahuvriiheilla ja deskriptiivisillä sanoilla on osittain samoja piirteitä. Bahuvriiheissa äänteellinen variaatio ei kuitenkaan ole läheskään niin monimuotoista kuin deskriptiivisissä sanoissa. (Malmivaara 2004: 355.) Aineiston murreosanastossa äännevaihtelua on bahuvriiheissa *kopelokynsi* 'karkeasorminen, kömpelökätinen' ja *köpelökynsi* 'mämmikoura, kärsistään kömpelö; kömpelö, nolo'. Sanojen *hottipuo* 'perso hyvän perään' ja *nuttupuo* 'sellainen pikkutyttö, jolla on lyhyt mekko' sekä *melumekkoo* 'ihminen, joka metelöi turhanpäiten' ja *rehumekkoo* 'ihminen, joka on tekevinään, mutta ei saa mitään aikaan' merkitykset ovat erilaisia, mutta ne ovat muodoltaan osittain samankaltaisia.

3.2.3. Sanaliitot

Ihmisiin viittaavia sanaliittoja on aineistossa 26. Joissakin tapauksissa yhdyssanan ja sanaliiton raja on horjuva, mutta se ei kuitenkaan vaikuta merkitykseen ratkaisevasti: *tyyrihin-näkönen* 'näyttävä', *tyyrihin oloonen* 'ylpeä'.

Aineistossa kahdeksan sanaliiton jälkiosa on *-inen*-johdos. Alkuosa on lähes järjestelmällisesti genetiivimuotoinen ja jälkiosaa määrittävä: *alahaasen oloonen* 'reilu, vaatimaton', *myrtyntynsen näköönen* 'happamennäköinen', *yrehen oloonen* 'tyly, ynseä'.

Sanaliitoilla viitataan ihmiseen suorasanaisesti, mutta varsinkin vertauksin ja metaforin:

<i>hamppumaan kummajaanen</i>	'omittuisesti oukeutunut'
<i>hevoempään kokoonen</i>	'pienikokoinen; leikillisesti: pikkulapsi'
<i>kankiasta liantoonen</i>	'kankea, kömpelö, hidas'
<i>morsiammen pujettaja</i>	'kaaso'
<i>mättähäm mittaanen</i>	'pienikasvuinen'
<i>möröön syötti</i>	'mörköä pelkäävä kaveri'
<i>nukkunehen rukous</i>	'aikaansaamaton'
<i>puheensa mittaanen</i>	'sanansa pitävä'
<i>yhtä kunnakkin</i>	'yhtä leveä kuin pitkäkin, ylettömän lihava'.

Kolmessa sanaliitossa on inessiivimuoto: *hyväs lihas* 'pulska, lihava', *hyväs hankas* 'pulska, lihava', *karaa larvas* 'yksinkertainen (ihminen)' (SMS s.v. *kara* '[kuiva] oksan, latvan, varren tms. ruoto [jossa vielä saattaa olla jk haara jäljellä]'). Muita sanaliittoja ovat muun muassa *ehta flikka* 'neitsyt', *kakskorvaanen paskakruuku* 'henkilö, joka seisoo kädet lanteilla vaikka olisi tekemistä' ja *sinisen nuuka* 'hyvin saita'.

3.3. Semanttisesti motivoituneet sanat

Semanttisesti motivoituneet sanat ovat metaforia, joissa sana ilmaisee tarkoitettaan kuvannollisesti (Itkonen 1966: 350). Sana ei siis nimeä ilmiötä kirjaimellisen merkityksen mukaisesti, vaan kuvaa sitä, mikä edelleen korostaa sanan sävyä. Esimerkiksi *naponnuolija* voisi tarkoittaa olentoa, joka kirjaimellisesti nuolee nappoa eli puista kauhaa (NS s.v. *nappo*), mutta sanan metaforinen merkitys on 'mielistelijä'. Metaforisessa ilmauksessa tarkoitteen merkitys muuttuu, ja se voi ulottua mihin osa-alueeseen tahansa, kunhan sillä on jotakin yhteistä alkuperäisen tarkoitteen kanssa. Metafora pitää siis sisällään jonkinlaisen vertauksen. (Itkonen 1966: 379; Koski 1992: 13; ks. myös Onikki 1992: 34–35.)

Sanakirja-aineistossa vertauksilla ja metaforilla on merkittävä osa. Ihmistä kuvaavat metaforat ovat aineistossa enimmäkseen yhdyssanoja, mutta myös sanaliitot ovat tavallisia. Molemmista on esimerkkejä aiemmissakin alaluvuissa, mutta tässä kaikkia sanoja yhdistää metaforisuuden näkökulma.

Sanakirjoissa metaforiset murre sanat kuvaavat ihmistä ensinnäkin synekdokeen avulla eli siten, että ilmaus viittaa ihmiseen jonkin **yksittäisen piirteen** tai **osan** kautta. Osa voi olla konkreettinen, kuten *kynsi*, tai abstraktimpi, kuten *henki*. Ihmistä tämän osan kautta kuvaavat sanat sisältävät enimmäkseen päähän tai käsiin sekä niiden osiin kuuluvia sanoja. Ihmisen synonyymina onkin yleisesti käytetty nimenomaan *pää-* ja *henki-*sanoja (Itkonen 1966: 382). Tällaisia sanoja on aineistossa erityisesti bahuvriihiyhdyssanoissa, joilla on yhteyksiä metaforisiin yhdyssanoihin. Erona on se, että bahuvriihit viittaavat tarkoitteeseen metonymisesti ja metaforiset yhdyssanat vertauksen avulla. (Malmivaara 2004: 350; ks. Krikmann 1992: 80–83; Onikki 1992: 39–40.)

Metaforia ovat esimerkiksi *hampahanmato* 'vertauskuvallinen ilmaisu ahkerasta, yritteliästä ihmisestä', *henkipussi* 'saattaja, rohkaisija' ja *raukkahenki* 'poloinen'. Muita ihmisen osia metaforisissa ilmauksissa ovat nahka (*ilikiännahkaanen* 'ilkeäluonteinen'), rinnat (*lautakikki* 'pienirintainen nainen') ja veri (*sakiavverinen* 'ihmisestä: hitaasti syttyvä'). Sanojen kansanomaiset selityksetkin ovat toisinaan vertauskuvallisia.

Ihmiseen voidaan viitata myös sellaisella sanalla, jonka osana on **eläimennimi**. Tällaiset vertauskuvat ovat hyvin yleisiä, ja niiden tunnesävy on useimmiten negatiivinen. (Itkonen 1966: 379; Koski 1992: 21, 25.) Sanakirjoissa ihmistä tarkoittavia yksittäisiä eläimennimiä on kolme: *harakka* 'ylivilkas', *hippiäänen* 'siro nainen' ja *mato* 'ihmisestä: hyvin ahkera'. Muut eläinmetaforat ovat yhdyssanoja. Selvä negatiivinen sävy on sanassa *elätevaris* 'elätti'. Kun ihmiseen viitataan *varis-*metaforalla, sen merkitys on yleensä pejoratiivinen (NS s.v. *varis* 'halv. ihmisestä'; Koski 1992: 23).

Eläimeen viittaava osa yhdyssanoissa voi olla joko perusosa, määriteosa tai joissakin tapauksissa molemmat. Perusosana eläimennimi on sanoissa *hankisääski* 'hontelo, heiveröinen', *mettäpöllö* 'ihmisarka' ja *sokurirotta* 'makeannälkäinen lapsi'. *Hankisääski* on vastine yleisemmälle samassa merkityksessä käytettävälle metaforalle *hyttynen* (Koski 1992: 30). Pienellä ja heiveröisellä eläimellä viitataan siis ihmiseen, jolla on samoja ominaisuuksia kuin eläimellä. *Mettäpöllö* puolestaan ilmentää sellaista eläinmetaforan tyyppiä, jonka mukaisesti ihmisen käyttäytymiseen liitetään samoja kielteissävytteisiä ominaisuuksia kuin eläimellä tunnetusti on (Koski 1992: 26). Ihmiseen viitattaessa *rotta* on affektiivinen, ja sanassa *sokurirotta* se ilmentää asenteellista suhtautumista makeannälkäiseen lapseen. Yleiskielessä *sokerirotta*-metaforalla on 'varkaan' merkitys. (Koski 1992: 21, 29.)

Määriteosana eläin on sanoissa *punkkitoholo* 'ymmärtämätön, lehemänkenkä' 'pehmeänluonteinen' ja *mulliturpa* 'haukkumasana'.

Yhdyssanojen molemmat osat ovat eläimennimiä sanoissa *härkäpässi* 'itsepäinen' ja *mullisaukkoo* 'välinpitämätön, piittaamaton'. Murteessa sanojen merkitys vahvistuu, kun yhdyssanan molemmat osat ovat itsenäisestikin metaforisia. Esimerkiksi sekä sanoilla *härkä* että *pässi* voidaan viitata itsepäiseen ihmiseen. Kun sanat on yhdistetty *härkäpässiksi*, sanan merkitys tehostuu.

Ihmiseen viittaavissa yhdyssanoissa käytetyt eläimennimet ovat pieneliöitä tai jyrsi-jöitä (*sääski, punkki, myyrä*), lintuja (*haukka, pöllö, varis*) ja sorkkaeläimiä (*pässi, pukki, mulli*). Saman sanan sisältävät yhdyssanat eivät kuitenkaan ole merkitykseltään yhtenäisiä, vaan sanan toinen osa vaikuttaa merkitykseen ratkaisevasti. Lisäksi sanojen vertauskuvallisuus on selvä pelkästään sen perusteella, että ihmisiin viitataan eläinsanoilla. Tämä piirre vahvistuu sanaan liitetyn perus- tai määräiteosan kanssa. Esimerkiksi sanan *mulli* sisältävät yhdyssanat poikkeavat toisistaan olennaisesti: *mullisaukkoo* 'välinpitämätön, piittaamaton', *mulliturpa* 'haukkumasana', *olokimulli* 'keskimmäinen lapsi'.

Selvän yhtenäisen ryhmän muodostavat sellaiset metaforat, jotka viittaavat ihmisiin jonkin **asian** tai **esineen** kautta. Nämä metaforat ovat yhdyssanoja ja sanaliittoja. Niissä mainittu esine tai asia korostaa ihmisen tiettyä ominaisuutta tai piirrettä. Esimerkiksi *mäskisäkki* 'ylettömän lihava' kuvailee ihmistä säkiksi, jota mäski edelleen määrittää. *Myssytoppa* 'liikahtamaton, ilmeetön esine tai olento' puolestaan kuvailee ihmisen liikkumattomuutta vertaamalla tätä tolppaan. Tämänkaltaisissa sanoissa esineellä tai asialla on olennainen tehtävä ihmisen kuvaamisessa. Sanat myös kuvastavat murteenpuhujien mielikuvituksellisuutta ja kekseliäisyyttä. Murteessa humoristisuus ilmenee muun muassa siten, että negatiivisen asian yhteydessä humoristinen ilmaus pelastaa ikävältä tilanteelta ja säilyttää keskustelijoiden arvokkuuden (Naskali 2004: 81).

Metaforisilla sanaliitoilla kuvataan asian tai esineen kautta ihmisen kokoa, *mättähämmitaanen* 'pienikasvuinen', ja luonnetta: *möröön syötti* 'mörköä pelkäävä kaveri'. Kaksi samantyylistä metaforaa kuvaavat 'henkilö[ä], joka seisoo kädet lanteilla vaikka olisi tekemistä': *kakskorvaanen paskakruuku* ja *kakskorvaanen maitotooppi*.

Esineen tai asian kautta ihmiseen metaforisesti viittaavat ilmaukset ovat merkitykseltään monenlaisia, ja ne viittaavat esimerkiksi luonteenpiirteisiin ja sukupuoleen. Kahdessa yhdyssanassa on sama perusosa, mutta niiden merkitykset kuitenkin poikkeavat toisistaan. Perusosan perusteella sanojen voisi päätellä viittaavan naiseen, mutta sananselitykset eivät anna tukea tälle päätelmälle.

melumekkoo ’ihminen, joka metelöi turhanpäiten’
rehumekkoo ’ihminen, joka on tekevinään, mutta ei saa mitään aikaan’

On tavallista, että metaforisissa ilmauksissa on määriteosana *häjy* tai *paha*. Näillä sanoilla viitataan lapseen: *häjymukula*, *pahampäiväinen*. Muita toistuvia määriteosia ovat *mettä* (*mettäpöyrö*) ja *väki* (*väkitukku*).

Metaforiset ilmaukset ovat tyypillisiä ihmisiin viittaavassa murresanastossa, mikä kuvastaa hyvin sanaston kirjavuutta ja ilmeikkyyttä. Metaforat ilmentävät oivalluksia, joita on syntynyt, kun ihmisiä on nimitetty epäsuorasti. Kielikuvat korostavat myös affektia. Ihmisen nimittäminen suorasukaisen ja humoristisen kiertoilmaisun kautta on tehokas ja omassa kontekstissaan jopa kohtelias ilmaisu.

4. HEIMOSTEREOTYPIA JA SANASTON ILMENTÄMÄT ASEENTEET

4.1. Stereotyyppinen yhteisöidentiteetti

Tavallisimmat identiteetin määritelmät pohjautuvat kansallisuuteen ja kansalliseen kulttuuriin. Ihmisen identiteetti ei ole synnynäinen eikä pysyvä, vaikka se koetaankin yleisesti selväksi osaksi ihmisluontoa. Yksilön identiteetin muodostumisen kannalta on tärkeää, että ihminen voi käsittää olevansa osa suurempaa kokonaisuutta, kuten kansakuntaa, luokkaa tai ryhmää. Kansakunta on kulttuurinen representaatiojärjestelmä, ja se tuottaa merkityksiä. Tällaisena yhteisönä kansakunta ”kykenee ’synnyttämään tunteen identiteetistä ja uskollisuudesta’ – –”. (Hall 2002: 45–46; Petkova – Lehtonen 2005: 12–13.)

Kansallinen kulttuuri koostuu kulttuurisista instituutioista, symboleista ja representaatioista; se on siis diskurssi. Siihen sisältyvät toimintatavat ja käsitykset itsestämme yhteisön jäsenenä. Kansakunnan identiteetin muotoutumista ja siihen vaikuttavia seikkoja voi soveltaa myös pienempään yhteisöön tai ryhmään, esimerkiksi maakuntiin ja niiden asukkaisiin. Maakuntaidentiteetti muodostuu pääasiassa samalla tavalla kuin laajempialainenkin yhteisöidentiteetti. Alueellinen identiteetti korostaa sitä, millaisia tietyn maakunnan asukkaat ovat suhteessa toisiinsa. Tällainen identiteetti ei ole itsestään syntynyt eikä pysyvä, vaan rakennettu. (Hall 2002: 47; Salokangas – Nygård 2006: 813, 831.)

Yhteisöllisen identiteetin rakentamiseksi ja ylläpitämiseksi on olemassa erilaisia tapoja. Ne voidaan käsittää viideksi diskursiiviseksi strategiaksi. Yhteisöidentiteetti tukeutuu ensinnäkin kansalliseen kertomukseen, johon kuuluvat historia, kirjallisuus ja muut kulttuurin alalajit. Tärkeitä ovat myös alkuperän, jatkuvuuden ja tradition painotukset. Tähän liittyy kolmantena tradition keksiminen: Kaikki traditionaalinen ei välttämättä olekaan vanhaa, vaan jatkuvuuden ja tiettyjen arvojen ja normien ylläpitämiseksi luodut ja jopa keksityt traditiot ovat melko tuoreita. Yhteisöidentiteettiä pidetään yllä myös perustamismyytin avulla; kansan ja sen luonteen alkuperä koetaan myyttisen varhaiseksi. Viimeisenä diskursiivisena strategiana on kansallisen identiteetin tukeutuminen symboliseen käsitykseen kansan puhtaudesta ja alkuperäisyydestä. (Hall 2002: 47–50.)

Oleellinen osa yhteisöllistä identiteettiä on myös kieli, joka osaltaan vahvistaa yhteenkuuluvuuden tunnetta. Se ilmenee myös pääkaupunkiseudulle muuttaneiden asenteista. Samalla maantieteellisellä alueella asuvien ja samaa murretta puhuvien yhteisöllinen identiteetti on selväpiirteinen, ja siihen liitetään tiettyjä ominaispiirteitä. Murteen valinnaisen käyttämisen tavoitteena on niin ikään vahvistaa sosiaalista identiteettiä ja painottaa kan-

sanomaisuutta. Saman murteen puhujat kuuluvat luontevasti samaan yhteisöön. Murre onkin käyttäjilleen oikeinta ja aidointa kieltä, ja aiemmin muiden murteiden puhujia on vieroksuttu. Murretta taitamattomat jäivätkin yhteisön ulkopuolelle, kuten karjalaiset siirtolaiset asetuttuaan Etelä-Pohjanmaalle 1940-luvulla. (Hall 2002: 46; Nuolijärvi 1986: 13, 67; Koski 2002: 73; Mielikäinen 2001: 7; Itkonen 1966: 123; Rekonen 2006: 198–199; ks. myös Paunonen 1982: 36–37.)

Murre siis vaikuttaa merkittävästi sosiaaliseen identiteettiin, joka muotoutuu diskursien, tekstien ja puheen kautta. Eri maakunnissa käytetyt murteet ovat leimautuneet samalla tavalla kuin niiden asukkaatkin. Vahva alueellinen identiteetti ja sitä osaltaan ilmentävä ja tukeva murre on synnyttänyt maakuntastereotyyppioita. (Mantila 2004: 324; Mielikäinen 1989: 119–120, 122; Mielikäinen – Palander 2002: 95.)

Stereotyypit syntyvät ja vahvistuvat, kun yhteisöön kuuluvat ja sen ulkopuoliset liittävät yhteisöön ja sen jäseniin tietynlaisia mielikuvia. Stereotyypit nostavat ihmisistä esiin tiettyjä pelkistettyjä ja liioiteltuja ominaispiirteitä, jotka useimmiten liittyvät olemukseen, käytökseen tai arvoihin. Nämä piirteet ovat tavallisesti huomiota herättäviä, helposti muistettavia ja yleisesti tunnettuja, ja ne liitetään stereotyyppisesti kaikkiin yhteisöön kuuluviin. Piirteitä pidetään luonnollisina ja pysyvinä, vaikka ne ovatkin usein virheellisiä, harhaanjohtavia ja järjettömiä. Tällainen ryhmästereotypia kuitenkin pitää yllä tyypillisimpiä mielikuvia. (Hall 2002: 189, 191–192; Lehtonen 2005: 62–63, 66; 1997: 26.)

Stereotyyppien rakentumisessa hyödynnetään myös niin sanottua kahtia jakamisen strategiaa. Sen mukaan normaaleiksi ja myönteisiksi tulkittavat piirteet erotetaan epänormaaleista ja epämiellyttävistä piirteistä. Stereotyyppisten piirteiden korostaminen pitää osaltaan yllä sosiaalista ja symbolista järjestystä, ja sen avulla sosiaaliset identiteetit vahvistuvat. (Hall 2002: 190–191.)

Yhteisöön kuuluvilla on myös yhteisiä arvoja (ks. Lehtonen 1997: 24), mikä ilmenee sanakirja-aineistostakin. Sanojen taustalla vaikuttavat ajattelutavat ja merkitykset liittyvät olennaisesti kielelliseen identiteettiin. Kieli ja puhetapa kertovat osaltaan siitä, miten ihmiset suhtautuvat eri asioihin. Etelä-Pohjanmaan murteen sanastosta painottuvat selvästi ahkeruuden, jämäptiuden ja tasaisuuden arvostaminen, jotka ovat tavallisia eteläpohjalaisuuden liitettyjä piirteitä. Maakunnallisten identiteettien perustana ovat myös ”arkipäiväiset itsestänselvyydet” (Kaunismaa 1997: 44). (Dufva 2002: 36; Mantila 2004: 330–331; Karhu 2001: 6; ks. myös Salokangas – Nygård 2006: 817; Zimmerbauer 2002: 56.)

Etelä-Pohjanmaahan ja sen väestöön on liitetty pitkään tiettyjä ominaispiirteitä, kuten sotien tapahtumat, häjyjen aika, herännäisyys, kädentaidot, omalaatuinen luonne ja murre.

Muun muassa näistä on ammennettu sisältöä eteläpohjalaiseen kansankuvaukseen, näytelmiin ja murrekirjallisuuteen, jotka puolestaan ovat vahvistaneet eteläpohjalaisten yhteisöllistä identiteettiä. (Numminen 2006: 369.)

Eteläpohjalaisen murrekirjallisuuden perustaja Jaakko Ikola (Vaasan Jaakkoo) (1888–1951) tiedosti murteen merkityksen: se ilmensi maakunnan väestön luonnetta ja henkisiä ominaisuuksia. Stereotyyppinen eteläpohjalainen luonne on määritelty hitaaksi, harkitsevaksi, ylpeäksi, arvostelevaksi, itsetietoiseksi ja jämeräksi mutta silti huumorintajuiseksi. Kunnia on eteläpohjalaiselle tärkeämpää kuin rikkaus. Puhujana eteläpohjalainen on suorasukainen, rauhallinen, selväsana ja usein puhettaan venyttävä. Nonverballiikka on kuitenkin vierasta. (Numminen 2006: 393–394.)

Murresanakirjojen yhtenä tavoitteena on korostaa paikallisuutta ja paikalliskulttuuria. Eteläpohjalaisista murresanakirjoista juuri ihmisiin viittaavat sanat kuvastavat heimostereotypiaa. Ihmistä kuvailevat sanat ilmentävät myös niitä piirteitä, joita eteläpohjalaisiin tavallisesti liitetään. Etelä-Pohjanmaan murteeseen liitettyjä stereotypioita ovat maalaisuus ja maskuliinisuus, ja pohjalaisuuteen voidaan yhdistää sellaisia piirteitä kuin työteliäisyys ja täsmällisyys. Eteläpohjalaisuuden ja myös murteen stereotyyppiseksi piirteeksi on liitetty myös suomalaisuus, mitä on kuitenkin kritisoitu. Käsitykset ja asenteet murteista liittyvät olennaisesti heimostereotyyppioihin, mutta ne eivät välttämättä ole toisistaan selvästi poikkeavia. Yleistetyt piirteet murteesta ja sen käyttäjistä saattavat olla eri alueilla hyvinkin samanlaisia. (Mantila 2004: 330–331; Lappalainen – Vaattovaara 2005: 102–103.) Heimostereotyyppioiden muotoutuminen ja murteen suhde niihin ei ole yksiselitteistä, koska selviä rajoja ei ole. Murrerajat eivät kulje kuntien rajojen mukaan, eivätkä yhteisöidentiteetit ole yksiselitteisiä.

Tutkimuksessa Etelä-Pohjanmaan maakuntaan ja sen väestöön liitettyistä mielikuvista on havaittu, että muissa maakunnissa asuvat pitävät eteläpohjalaisia yritteliäinä, suorapuheisina, rehellisinä, ahkerina, itsekkäinä, uskonnollisina, isänmaallisina ja luotettavina. Kielteisiä eteläpohjalaisiin liitettyjä piirteitä ovat kateus, sulkeutuneisuus, itsepäisyys, uppiniskaisuus, uhoavuus, omahyväisyys ja voimakas itseluottamus. Eteläpohjalaiset itse pitävät maakuntansa asukkaita reiluina, ystävällisinä ja itsenäisinä, mutta toisaalta kateellisina, ahdasmielisinä, suvaitsemattomina ja vanhoillisina sekä luonteeltaan tasaisina. (Zimmerbauer 2002: 41, 58–59, 71, 73–74.)

Vastaavia ominaisuuksia kuvataan myös kansanomaisissa sanakirjoissa. Lapuan murteen sanakirjan johdannossa (1997: 6) eteläpohjalaista luonnehditaan realistiksi ja materialistiksi. Ominaisia luonteenpiirteitä ovat muun muassa suurpiirteisyys ja rauhallisuus,

mutta toisaalta kiivaus ja nasevasanaisuus. Sanakirjassa Eheroon taharoon (2001: 6) eteläpohjalaiset määritetään tasaisiksi ja jäyhiksi, suorasanaisiksi, ahkeriksi ja itsepäisiksi. Toisessa Kauhajoen seudun sanakirjassa Ei lisä pahoota (2003: 5) Karhu määrittää eteläpohjalaisia edelleen itsellisiksi, omanarvon- ja velvollisuudentuntoisiksi, oikeudenmukaisiksi, pidättyväisiksi ja pysyvyyttä arvostaviksi. Sanakirjan ensimmäisen osan esipuheessa ”maisemaa, ihmistä ja murretta kuvataan kaikkia samantyyppisillä adjektiiveilla” (Mantila 2004: 337; ks. myös Mielikäinen – Palander 2005: 104).

Kielenpiirteistä tehdyt arviot kuvaavatkin usein enemmän kielenkäyttäjiä kuin kielellisiä seikkoja. Esimerkiksi eteläpohjalaisten kieltä kuvataan vakavaksi, rehdiksi, isälliseksi, miehekkääksi, jäykäksi, karskiksi ja uhoavaksi. Eteläpohjalaiset itse ovat kuvanneet murrettaan selväksi, verkkaisemmaksi, kankeaksi, venyväksi ja leveäksi. (Mielikäinen – Palander 2005: 103; Nuolijärvi 1986: 79; ks. myös Björkbacka 2002: 38.)

Eteläpohjalaiset ovat ylpeitä heimostaan ja murteestaan. Murteen säilyminen ja säilyttäminen on heille myönteinen asia. Omanarvontunto käy ilmi puheesta tavallisesti vain kiertoteitse ilmaistuna. Muuten he ovat tunnetusti suoranluonteisia ja -puheisia, mikä näkyy huumorissakin. (Ks. Mielikäinen 1989: 114; Naskali 2004: 66, 80–81.)

Eteläpohjalaiset muodostavat selvästi yhtenäisen heimon ja Etelä-Pohjanmaa yhtenäisen alueen. Identiteetti on tunnistettu yleisesti vahvaksi sekä alueen että kielen mukaan määriteltynä. Murre on myös ymmärretty pelkkää kielimuotoa merkityksellisemmäksi asiaksi; toiset uskovat sen paljastavan ihmisestä aitoutta ja tälle ominaisimpia asioita. (Mielikäinen 1981: 122; Mielikäinen – Palander 2005: 95, 101; Nuolijärvi 1986: 122; Björkbacka 2002: 58.)

4.2. Murre sanojen ilmentämä ihmiskuva ja asenteet

Suhteellisuushypoteesin mukaan ihminen oppii käsittelemään maailmaa kielen suomin keinoin samalla kun hän oppii kielen ja tunnistaa sen keinot kuvata maailmaa. Kieli siis vaikuttaa myös ajattelutapoihin. (Onikki 2000: 85.) Murteen keinot viitata maailmaan vaikuttavat siten myös murteenpuhujan käsityksiin ja ajatuksiin. Samaa murretta puhuvien heimo jakaa kielimuodon lisäksi samoja arvoja.

Sanakirja-aineistossa ihmistä kuvailevat murre sanat viittaavat usein negatiivisesti korostettuihin vastakkaisiin ominaisuuksiin. Tämä on tavallinen piirre kansanmurteiden sanastossa (Länsimäki 1987: 251, 254). Tyypillisimmin sanoilla kuvataan ihmisen kokoa ja

luonteenpiirteitä. Ihmistä fyysisten ja psyykkisten ominaisuuksien perusteella nimeävät sanat sisältävät yhtenäisiä piirteitä. Fyysinen kömpelyys, kankeus ja hitaus voidaan yhdistää psyykkiseen hitauteen, tyhmyyteen ja laiskuuteen. Sanoista korostuu **saamattoman** ihmisen stereotyyppi: *köhönäles* 'kömpelö, kankea, hidas', *rähkäles* 'kankea, laiska, epäsiisti mies', *hieppuhäärä* 'hidasluonteinen, sakeanverinen ihminen', *vetkales* 'laiska'.

Tähän stereotyyppiin liittyvät myös hiljaista ihmistä kuvaavat piirteet. Lisäksi sanastossa painottuvat tosikkoon eri tavoin viittaavat sanat. Tosikkouteen liittyy osittain myös puhuminen ja erityisesti vähäpuheisuus. Nämä ominaisuudet selventävät eteläpohjalaisiin yhdistettyjä jäyhyyden ja tasaisuuden piirteitä. Puhumattomuus tulkitaan joidenkin sananselitysten mukaan epäkohteliaaksi ja kielteiseksi luonteenpiirteeksi. Tähän viittaa esimerkiksi se, että sanojen selitykset ilmentävät monia merkityksiä: *uukkoonen* 'hiljainen, saamaton, umpimielinen'.

Toisaalta myös suulasta ja äänekkäästi puhuvaa nimitetään useilla deskriptiivisillä sanoilla: *klipokieli* 'liukaskielinen; vilkkaasti puhuva', *kluputes* 'pulisija', *plämppä* 'suupaltti', *präiskötes* 'vilkas ja kovaääninen'. Nämä sanat osoittavat Etelä-Pohjanmaan murteen puhujien asennoitumista: puheliasuuteen liitetään tavallisesti juoruileminen tai muuten turha kovaäänisyys. Kielteinen suhtautuminen ilmeneekin enemmän suulaita ja äänekkäitä ihmisiä kuvaavissa sanoissa. Niissä on erilaisia merkitysvivahteita, ja niihin kuuluvat myös nauramiseen ja äänekkääseen käyttäytymiseen viittaavat sanat: *kikotes* 'tyhjän nauraja', *huutolaukeri* 'kovaääninen ihminen'.

Vähäpuheisten lisäksi sanasto kuvaa myös ujoja ihmisiä. Semanttisissa ryhmissä painottuvat tavallisesti vastakkaiset piirteet, mutta ujoon viittaaville sanoille ei ole selvää vastaryhmää. Olennaisinta on, että aineistossa ei ole selvästi rohkeisiin ihmisiin viittaavia sanoja. Sen sijaan sanastosta painottuvat enemmänkin itsepäisyys, uhoaminen ja määrääminen, jotka ovat yleisiä eteläpohjalaisuuteen ja Etelä-Pohjanmaan murteeseen liitettyjä piirteitä. Näitä ominaisuuksia ei tavallisesti yhdistetäkään rohkeuteen. (ks. Salokangas – Nygård 2006: 817.)

Toisaalta murreosanasto kuvaa saamattoman vastakohtaa eli **energistä** ihmistä. Tätä stereotyyppistä kuvaa luovat erityisesti fyysisesti ripeään ja terveeseen, vilkkaaseen, dominoivaan, ahkeraan, luotettavaan ja nokkelaan viittaavat sanat. Ne kuvaavat työteliästä, osaavaa ja eläväistä eteläpohjalaista. Piirteistä ilmenee myös myönteinen merkitysvivahde, vaikka sanojen tyyllisävy onkin paikoitellen eriävä.

<i>jäntti</i>	'jämpä, säntillinen, luotettava, sanansa pitävä'
<i>klippari</i>	'nopealiikkeinen, vikkela'
<i>nälli</i>	'nokkela; teräväpäinen'
<i>prittkotes</i>	'vilkas ja iloinen ihminen'
<i>takkela</i>	'teräväotteinen, vikkela'
<i>tomotes</i>	'toimelias, reipasotteinen, topakka'
<i>triiski</i>	'terve ja reipas'
<i>tyränti</i>	'tylyn tarmokas'

Dominoivaa ihmistä kuvataan sanakirjoissa useilla sanoilla. Näiden sanojen ilmentämät piirteet perustuvat eteläpohjalaisten yhteisöidentiteetistä korostuviin suorasanaisuuteen ja itsepäisyyteen. Etelä-Pohjanmaan murteessa kiinnitetään huomiota vastakohtiin myös tässä tapauksessa: on ihmisiä, jotka määräävät eri tilanteissa, ja toiset ovat määrättävinä. Molempiin piirteisiin voidaan liittää myös itsepäisyys: *promeetari* 'määräilevä ihminen', *ryymääväänen* 'etuilija, saalistaja', *lyöppäri* 'vetelys, luikertelija, kiero', *peltaani* 'kurillinen, omaperäinen, piittaamaton'.

Kolmanneksi sanastosta painottuvat **tahdonalaiset** piirteet, jotka ovat sävyiltään joko kielteisiä tai myönteisiä. Piirteet voivat olla satunnaisesti ilmeneviä eivätkä niinkään pysyviä luonteenpiirteitä. Kielteisesti sävyttyneitä ovat sellaiset ominaisuudet, joiden selitys on selvästi tai osittain negatiivinen. Näitä ovat epärehelliseen, itsepäiseen, ilkeään ja kiukkuiseen viittaavat sanat. Joidenkin sanojen selityksissä ilmenee kuitenkin humoristisuuteen tai leikkillisyyteen viittaava vivahde: *konffojari* 'huijari, kujeilija', *kurillinen* 'ilkikurinen, leikkilinen'.

Tahdonalaisista ominaisuuksista myönteisiä piirteitä korostavat sanat ovat selvä vähemmistö; niitä on yhteensä vähemmän kuin kymmenen. Ne viittaavat hyväntuuliseen ja kohteliaaseen ihmiseen: *höyhkiä* 'reipas, nuorekas', *laarullinen* 'luonteeltaan myönteisen ystävällinen'.

Sanakirjoissa painottuu merkitysten moninaisuus. Se ilmenee muun muassa saman päämerkityksen sisältävien sanojen toisistaan poikkeavista selityksistä. Esimerkiksi vilkkaaseen viittaavat sanat ilmentävät selvästi eri merkityksiä. Ihminen voi olla hyvällä tavalla vilkas, mikä viittaa esimerkiksi ahkeruuteen tai hyväntuulisuuteen: *prittkotes* 'vilkas ja iloinen ihminen', *vesmanni* 'eläväinen, kujeilija'. Kielteisellä tavalla vilkas ihminen leimautuu levottomaksi, ja sananselityksenä onkin usein 'ylivilkas', kuten sanoissa *harakka*, *hauhoo* ja *kaunahaukka*. Vilkaasta kuvaavien sanojen asennetta korostavat sekä tyylisävyettä rakenne.

Aineistosta ilmenee myönteisten asioiden vähätteleminen, hienostelemattomuus ja koruttomuus myös muissa yhteyksissä. Karkeassa myönteinen–kielteinen-asettelussa merkitykseltään myönteisten sanojen rakenne on usein kielteissävytteinen. Selvimmin tämä tulee ilmi lekseemistä *rumanpulska* 'komeahko' ja sanaston ainoasta 'sopusuhtaista' tarkoittavasta sanasta *suhtava*. Tämänkaltaiset piirteet korostavat Etelä-Pohjanmaan murteen puhujien arkisuutta ja hienostelemattomuutta. Toijanniemi mainitsee Lapuan murteen sanakirjassa (1997: 7–8), että eteläpohjalaiset ovat pitäneet suurimpina synteinä ylpeyttä ja laiskuutta, joista on pyritty pääsemään eroon työtä tekemällä. Toinen keino on ollut käyttää rumaa kieltä. Seurauksena Etelä-Pohjanmaan murteeseen on jäänyt karu sanasto, joka ei ilmennä ihastelua muodon eikä merkityksen kautta. Koska tunteiden näyttäminen ei ollut sopivaa, on murren sanastokin arkinen ja karkea. Tämän takia kauniita asioita on ilmaistu Etelä-Pohjanmaan murteessa enemmän vertauksin, joten aineistossakin on runsaasti vertauksia ja kielikuvia.

Kaunistelemattomasta sanastosta painottuvat sekä eteläpohjalaisiin että murteeseen liitetyistä piirteistä pidättyväisyys, jäykkyys ja tietynlainen karskius. Rehdiksi ja maskuliiniseksi määritelty kielimuoto ei korosta ihmisen hyviä ja ihailtavia piirteitä korein sanoin, vaan tavallisin ja mieluummin negatiivissävytteisin ilmauksin. Tällä tavalla sanasto luo kuvaa myös vaatimattomuudesta.

Hienostelemattomuutta tuovat esiin myös ihmistä ulkoisen olemuksen kautta nimitävät sanat, erityisesti ne, jotka viittaavat pukeutumiseen ja yleiseen siisteyteen. Nämä sanat kuvaavat enimmäkseen epäsiistiä ihmistä, mutta vastapainoksi sanastossa on myös hienohelmaan viittaavia sanoja. Näistä sanoista selviää, että ihmisen pitäisi olla siisti mutta ei ylipukeutunut. Koreasti pukeutunut ihminen tulee helposti leimatuksi *knääpsährökseksi*. Toisaalta nämä sanat selventävät hyvin painokkaasti eteläpohjalaisten siisteyden vaadetta ja toisaalta pyrkimystä vaatimattomuuteen.

Etelä-Pohjanmaan murteen ihmisiin viittaava sanasto nimeää ja kuvailee ihmisiä selvästi vastakkaisten piirteiden kautta ja usein kärjistäen. Kielteisiä piirteitä kuvataan metaforisesti ja sanasto on usein karkeahkoa. Vastaavasti myönteisiä piirteitä kuvaavat sanat ovat pelkistettyjä ja niiden muoto viestittää enemmän kielteisyyttä kuin myönteisyyttä – tai edes neutraaliutta. Tällaisten ristiriitojen takia on tärkeää tarkastella sekä sanojen muotoa että merkitystä. Tulkintaa sanojen muodon ja merkityksen osittaisesta ristiriitaisuudesta tukee sekin, että sanoihin pejoratiivisuutta tuovat äänneet *ä* ja *ö* ovat sanastossa tavallisia myös myönteisiä piirteitä kuvaavissa sanoissa. Etelä-Pohjanmaan murteessa äänneraken-

teeltaan kielteissävytteisten sanojen merkitys voi siis olla neutraali tai myönteinen. Eteläpohjalainen murren sanasto ei ole hienostelevaa, ja sanojen affekti on useimmiten kielteinen.

Etelä-Pohjanmaan murre vaikuttaa alueidentiteettiin yhtä paljon kuin sen käyttäjät vaikuttavat siihen. Murre ilmentää osaltaan eteläpohjalaisuutta, mutta toisaalta kaikki eteläpohjalaisuuteen liitetyt stereotypit eivät käy ilmi murteesta, ainakaan tästä aineistosta. Olennaisinta on se, että juuri ihmisiin viittaavat murren sanat kuvastavat alueen asukkaiden kollektiivista identiteettiä. Sanastossa on myös sisäistä yhdenmukaisuutta. Muodolla ja merkityksellä on yhteys. Tämä yhteys korostaa omanlaisesti eteläpohjalaisuutta ja murretta: sanan rakenteesta ilmenevä kielteisyys ei näy järjestelmällisesti merkityksessä. Tässä yhteydessä muodon ja merkityksen eriävyys on kuitenkin looginen. Se ilmentää eteläpohjalaista stereotypiaa.

5. PÄÄTÄNTÖ

Etelä-Pohjanmaan murteen kansanomaiset murre-sanakirjat osoittavat sanaston olevan monipuolista ja kirjavaa. Pelkästään aineistoon rajatut ihmisiin viittaavat sanat kuvaavat ihmistä monesta eri näkökulmasta ja eri rooleissa. Tässä tutkielmassa käsitellyt sanat muodostavat kuitenkin vain pienen osan kansanomaisiin murre-sanakirjoihin sisältyvistä sanoista. Kaikista ihmistä kuvailevista sanoista useat rajautuivat tutkimusaineiston ulkopuolelle sen takia, että tarkastelin ainoastaan Etelä-Pohjanmaan murteelle tyypillisiä sanoja – en murreasuisia yleiskielen sanoja, joita sanakirjoissa on.

Kansanomaisiin murre-sanakirjoihin sisältyy monenlaista sanastoa. Yhden paikkakunnan murre-sanastoa kuvaavassa sanakirjassa on mukana myös laajemmalti tunnettuja sanoja. Sanakirjoihin sisältyy sanoja eri aihepiireistä ja murreilmaisut ovat tyypeiltään erilaisia. Kirjoihin on otettu mukaan fraseologisia ilmauksia sekä itsenäisesti että yhden sanan selittämiseksi. Lisäksi sanakirjoissa on erityisesti työntekoon ja työvälineisiin liittyviä sanoja. Myös verbeillä on sanastoissa huomattava sija.

Kansanomaisuudesta huolimatta eteläpohjalaisilla murre-sanakirjoilla on yhtäläisiä piirteitä lingvistisen murre-sanakirjan kanssa. Molempien tyyppisiin sanakirjoihin sisältyvä aineisto on kerätty ensisijaisesti niiltä ihmisiltä, jotka sanastoa käyttävät. Murre-sanakirjan toimittaminen onkin erilaista verrattuna muiden sanakirjojen toimittamiseen. Esimerkiksi Nykysuomen sanakirjan aineisto on peräisin painetuista lähteistä, mutta murre-sanakirjojen aineisto on suoraan murteenpuhujilta. Murre-sanakirja säilyttää arvonsa pitkänkin ajan jälkeen, koska yhden pitäjän murre on tallennettu sanakirjaan siinä muodossa kuin paikalliset murteenpuhujat ovat sitä käyttäneet. (Sivula 1976: 50.)

Tässä tutkielmassa olen pyrkinyt selvittämään Etelä-Pohjanmaan murteen ihmisiin viittaavien sanojen muoto- ja merkityspiirteitä ja niiden yhteyttä. Tutkimuksen edetessä on kuitenkin käynyt ilmi seikkoja, joihin olisi ollut syytä perehtyä tarkemmin. Esimerkiksi murre-sanojen etymologian selvittäminen olisi tuonut tutkimukseen tärkeän täydentävän lisän. Etymologian tutkiminen pelkästään ihmisiin viittaavien sanojen osalta on kuitenkin hyvin laaja tehtävä, josta voisi muotoutua täysin itsenäinen tutkimus.

Tutkimusta heikentää osaltaan se, että osa sanoista kuuluu useampaan kuin yhteen semanttiseen ryhmään. Murre-sanojen kansanomaisten selitteiden vuoksi joidenkin sanojen käyttöyhteys on monialainen, ja niitä voidaan käyttää eri alueilla hieman toisistaan poikkeavissa merkityksissä. Tämän takia on ollut tärkeämpää tarkastella sanoja niiden kaikissa merkityksissä kuin rajata sanan merkitys yhteen tulkinnalliseen päämerkitykseen. Joiden-

kin sanojen jäsentelyssä olen tehnyt näin, mutta sellaisissa tapauksissa sanan kaikki selitteet ovat olleet lähes synonyymisia. Jos sanalle on määritelty useampi toisistaan selvästi poikkeava selite, olen katsonut parhaaksi sijoittaa sanan useampaan kuin yhteen ryhmään.

Mahdollista olisi ollut myös huomioida yhtä aikaa sanan kaikki mainitut selitteet. Esimerkiksi sanalla *kiikkevä* 'näppärä, ahkera; kiivas' on selvästi erilaisia merkityksiä. Tällaisissa tapauksissa sanan selitteet eroavat toisistaan merkittävästi. Koska poikkeavat selitteet ovat peräisin eri alueilta, on perusteltua käsitellä sanaa sekä merkityksissä 'näppärä, ahkera' että 'kiivas'. Tämän takia olen käsitellyt kaikkia sanoja samalla johdonmukaisella tavalla.

Tutkimusta voisi edelleen täydentää monin tavoin. Sanoja voisi pilkkoa lähes loputtomiin sekä niiden merkityksen että muodon kannalta. Morfologisessa osiossa voisi ottaa huomioon useampia piirteitä, ja kaikkien piirteiden tarkastelua voisi edelleen syventää. Esimerkiksi johtimien, eri äänteiden yhdistelmien ja niiden edelleen muodostaman kuvan monipuolisempi käsittely täsmentäisi tutkimusta merkittävästi.

Kansanomaisissa murre-sanakirjoissa on tutkittavaa myös muuten kuin ainoastaan ihmisiin viittaavissa sanoissa. Murre-sanakirjoista korostuvaa heimostereotypiaa täydentäisi esimerkiksi verbien tarkastelu. Se syventäisi ihmiseen viittaavien sanojenkin tutkimusta, koska useat johdokset ovat deverbaalisia.

Tutkielmassa sanaston käsittely ei ole ollut tyhjentävää, eivätkä tulkinnat ole yksiselitteisiä. Etelä-Pohjanmaan murteen ihmisiin viittaavien sanojen tarkastelu on kuitenkin tuonut johdannossa esitettyihin tutkimuskysymyksiin vastauksia. Lisäksi sanat ovat monipuolisuudessaan ja tutkimuksen edetessä herättäneet uusia kysymyksiä. Tällainen lopputulos onkin antoisa, koska se mahdollistaa jatkotutkimukset.

Olen esittänyt eri vaiheissa runsaasti sanastoesimerkkejä sanakirjamääritelmiseen, koska olen katsonut tarpeelliseksi havainnollistaa käsiteltäviä asioita monipuolisesti. Sanaston määrää tutkimuksessa lisää osittain myös se, että sanat mainitaan tutkimuksessa ainakin kahdesti; sekä semanttisessa että morfologisessa osiossa. Tämä on kuitenkin välttämätöntä, koska moninaisten piirteiden selventäminen ei onnistuisi ilman murre-sanoja ja niiden kansanomaisia määritelmiä.

LÄHTEET

- ANTTILA, RAIMO 1976: Affektiivis[-deskriptiivis-onomatopoeettis]ten sanojen asema kielen merkkisysteemissä. – *Virittäjä* 80 s. 126–133.
- ARVE, LAURA 2002: Murtaen, sortaen vai juuret irti repien? Katsaus Jyväskylän yliopisto-opiskelijoiden murreasenteisiin. Pro gradu -tutkielma. Jyväskylän yliopiston kielten laitos, suomen kieli.
- BJÖRKBÄCKA, RIIKKA 2002: Veteliläisten käsityksiä murteesta. ”Rinta rottingille ja murthet rohkiasti eshin!” Pro gradu -tutkielma. Jyväskylän yliopiston kielten laitos, suomen kieli.
- DUFVA, HANNELE 2002: Dialogia suomalaisuudesta. – Sirkka Laihiala-Kankainen, Sari Pietikäinen ja Hannele Dufva (toim.), *Moniääninen Suomi. Kieli, kulttuuri ja identiteetti* s. 21–38. Jyväskylän yliopisto. Soveltavan kielentutkimuksen keskus.
- HAKANEN, AIMO 1973: Adjektiivien vastakohtasuhteet suomen kielessä. SKST 311. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- HAKULINEN, LAURI 1958: Sanojen sanottavaa. Kirjoitelmia suomen kielestä ja suomalaisesta sanomisen taidosta. *Tietolipas* 16. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1979: Suomen kielen rakenne ja kehitys. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Helsinki: Otava.
- HALL, STUART 2002: Identiteetti. Suom. ja toim. Mikko Lehtonen & Juha Herkman. Tampere: Vastapaino.
- HEIKINMÄKI, MAIJA-LIISA 1988: Etelä-Pohjanmaan kansankulttuuria. Kansatieteellinen tutkimus aineellisesta kulttuurista. – Maija-Liisa Heikinmäki, Reino Kallio, Eero Kojonen & Raimo Ranta, *Etelä-Pohjanmaan historia V. Autonomian kausi 1809–1917* s. 227–404. Vaasa: Etelä-Pohjanmaan maakuntaliitto.
- HEINONEN, TARJA RIITTA 2001: Harmaaturkit herkkusuut – bahuvruihit sanakirjassa ja kieliopissa. – *Virittäjä* 105 s. 625–634.
- HÄKKINEN, KAISA 1997: Mistä sanat tulevat. Suomalaista etymologiaa. Toinen painos. *Tietolipas* 117. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- ISK 2005 = HAKULINEN, AULI – VILKUNA, MARIA – KORHONEN, RIITTA – KOIVISTO, VESA – HEINONEN, TARJA RIITTA – ALHO, IRJA (toim.) 2005: Iso suomen kielioppi. Kolmas painos. SKST 950. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- ITKONEN, ERKKI 1966: Kieli ja sen tutkimus. Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- JARVA, VESA 2003: Venäläisperäisyys ja ekspressiivisyys suomen murteiden sanastossa. *Jyväskylä Studies in Humanities* 5. Jyväskylän yliopisto.
- JUUSELA, KAISU 1989: Törmäysmurteen variaatiosta. Jälkitavun *i*-loppuisen diftongin edustus Töysän murteessa. SKST 496. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- JÄRVI, MAUNO 1981: Murrepiirteet eteläpohjalaisten opiskelijoiden ja koululaisten puhekielessä: vokaalit. – Aila Mielikäinen (toim.), *Nykysuomalaisen puhekielen murros*. Jyväskylän osatutkimus. Raportti 2 s. 57–90. Jyväskylän yliopiston suomen kielen ja viestinnän laitoksen julkaisuja 24.
- KANGASNIEMI, HEIKKI 1997: Sana, merkitys, maailma. Katsaus leksikaalisen semantiikan perusteisiin. Helsinki: Finn Lectura.
- KARHU, KERTTU 2001: Eheroon taharoon. Etelä-Pohjanmaan murteen sanakirja. Kuudes painos. Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- 2003: Ei lisä pahoota. Etelä-Pohjanmaan murteen sanakirja. Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.

- KARLSSON, FRED 1994: Yleinen kielitiede. Helsinki: Yliopistopaino.
- KAUNISMAA, PEKKA 1997: Mitä on kollektiivinen identiteetti? – Kalle Virtapohja (toim.), Puheenvuoroja identiteetistä s. 37–54. Jyväskylä: Atena kustannus Oy.
- KETTUNEN, LAURI 1930: Suomen murteet I. Murrenäytteitä. SKST 188. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1940: Suomen murteet III B. Selityksiä murrekartastoon. SKST 188. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1999: Suomen murteet. Murrekartasto. Viides, supistettu painos. SKST 188. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kielikello. Kielenhuollon tiedotuslehti. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- KOSKI, MAUNO 1983: Oliotarkoitteisten substantiivien semantiikkaa. – Auli Hakulinen & Pentti Leino (toim.), Nykysuomen rakenne ja kehitys 1 s. 149–171. Tietolipas 93. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1992: Erilaisia metaforia. – Lauri Harvilahti, Jyrki Kalliokoski, Urpo Nikanne & Tiina Onikki (toim.), Metafora. Ikkuna kieleen, mieleen ja kulttuuriin s. 12–31. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1996: Mitä se merkitsee? – Seija Aalto, Auli Hakulinen, Klaus Laalo, Pentti Leino & Anneli Lieko (toim.), Kielestä kiinni s. 108–128. Tietolipas 113. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 2002: Murteet muodissa. – Ilona Herlin, Jyrki Kalliokoski, Lari Kotilainen & Tiina Onikki-Rantajääskö (toim.), Äidinkielen merkitykset s. 49–74. SKST 869. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KRIKMANN, ARVO 1992: Muutama sana metonymiasta. – Lauri Harvilahti, Jyrki Kalliokoski, Urpo Nikanne & Tiina Onikki (toim.), Metafora. Ikkuna kieleen, mieleen ja kulttuuriin s. 79–90. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KUKKONEN, SARI 2002: Lapinlahden murteen muuttumisesta. Pro gradu -tutkielma. Jyväskylän yliopiston suomen kielen laitos.
- KÄÄRIÄINEN, KYLLIKKI 1952: Vieremän murteen ihmisen ominaisuuksia, kävelemistä ja puhumista kuvailevat deskriptiivisanat ja piirteitä niiden äänneasun vaikutuksesta merkitykseen. Laudatur-tutkielma. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- LAPPALAINEN, HANNA – VAATTOVAARA, JOHANNA 2005: Vielä murteen ja identiteetin suhteesta. – Virittäjä 109 s. 98–110.
- LAUROSELA, JUSSI 1910a: Kaksi konsonanttia sanan alussa. – Virittäjä 14 s. 24.
- 1910b: Kuvakieltä Etelä-Pohjanmaalta. – Virittäjä 14 s. 23–24.
- 1913 ja 1915: Äännehistoriallinen tutkimus Etelä-Pohjanmaan murteesta. I Konsonantit. Suomi IV: 13. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1914: Äännehistoriallinen tutkimus Etelä-Pohjanmaan murteesta. II Vokaalit. Suomi IV: 13. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- LEHTONEN, JAAKKO 1997: Kansallinen identiteetti ja yhteisöidentiteetti – käsitteitä ja käsityksiä. – Kalle Virtapohja (toim.), Puheenvuoroja identiteetistä s. 21–36. Jyväskylä: Atena kustannus Oy.
- 2005: Stereotypes and Collective Identification. – Diana Petkova & Jaakko Lehtonen (toim.), Cultural Identity in an Intercultural Context. Jyväskylän yliopiston viestintätieteiden laitoksen julkaisuja 27.
- LEIPÄLÄ, SANNA 2000: Haapajärvisen murreasenteista. Pro gradu -tutkielma. Jyväskylän yliopiston suomen kielen laitos.
- LESKINEN, HEIKKI 2001: Ekspressiivisanaston asema itämerensuomalaisten kielten tutkimuksessa. – Juha Leskinen (toim.), Itämerensuomalaista ekspressiivisanaston tutkimusta s. 7–20. Jyväskylän yliopiston suomen kielen laitoksen julkaisuja 42.

- LUUKKAINEN, RITVA 1976: Lapsen nimitykset Etelä-Pohjanmaan murteessa. Laudatur-tutkielma. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- LUUKKO, ARMAS 1950: Etelä-Pohjanmaan historia II. Keskiaika ja 1500-luku. Etelä-Pohjanmaan historiatoimikunta.
- LÄNSIMÄKI, MAIJA 1987: Suomen verbikantaiset *in : ime* -johdokset. SKST 469. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- MALMIVAARA, TERHI 2004: Luupää, puupää, puusilmä. Näkymiä sananmuodostuksen analogisuuteen ja bahuvriihiyhdyssanojen olemukseen. – Virittäjä 108 s. 347–363.
- MANNINEN, SAARA 1976: Pellon murteen deskriptiivisanoista. Laudatur-tutkielma. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- MANTILA, HARRI 2004: Murre ja identiteetti. – Virittäjä 108 s. 322–346.
- MIELIKÄINEN, AILA 1981: Murre, kielenkäyttäjät ja asenteet. – Aila Mielikäinen (toim.), Nykysuomalaisen puhekielen murros. Jyväskylän osatutkimus. Raportti 2 s. 91–126. Jyväskylän yliopiston suomen kielen ja viestinnän laitoksen julkaisuja 24.
- 2001: Kirjoitettua murretta. – Kielikello 4 s. 4–7.
- MIELIKÄINEN, AILA – PALANDER, MARJATTA 2005: Suomalaisten murreasenteista. – Sananjalka s. 86–109. Turku: Suomen Kielen Seura.
- MIKONE, EVE 2002: Deskriptiiviset sanat. Määritelmät, muoto ja merkitys. SKST 879. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- NASKALI, MERVI 2004: Kansanomaisten murresanakirjojen ominaispiirteitä. Pro gradu -tutkielma. Jyväskylän yliopiston kielten laitos, suomen kieli.
- NIRVI, R. E. 1952: Synonyymitutkimuksia sukulaisnimistön alalta. Suomi 106: 1. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- NS = Nykysuomen sanakirja I–VI. 15. painos. Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö. 2002.
- NUMMINEN, JAAKKO 2006: Eteläpohjalainen kirjallisuus 1900-luvun alusta 1970-luvulle. – Raimo Salokangas (toim.), Etelä-Pohjanmaan historia VII. 1910-luvulta 1960-luvulle s. 369–400. Vaasa: Etelä-Pohjanmaan liitto.
- NUOLIJÄRVI, PIRKKO 1986: Kieliyhteisön vaihto ja muuttajan identiteetti. Tietolipas 100. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- ONIKKI, TIINA 1992: Paljon pystyssä. – Lauri Harvilahti, Jyrki Kalliokoski, Urpo Nikanne & Tiina Onikki (toim.), Metafora. Ikkuna kieleen, mieleen ja kulttuuriin s. 33–59. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 2000: Mistä mieli merkityksen tutkimiseen? Kognitiivisen kielentutkimuksen merkitysnäkemyksestä. – Anu Airola, Heikki J. Koskinen & Veera Mustonen (toim.), Merkillinen merkitys s. 85–114. Helsinki: Gaudeamus.
- PALANDER, MARJATTA 2001: Kansan käsityksistä lingvistiikkaa. – Virittäjä 105 s. 147–151.
- PAUNONEN, HEIKKI 1982: Suomen kielen sosiolingvistinen vaihtelu tutkimuskohteena. – M. K. Suojanen & Päivikki Suojanen (toim.), Sosiolingvistiikan näkymiä s. 35–110. Helsinki: Gaudeamus.
- PENTTILÄ, AARNI 1922: Sanojen tunneaines. – Virittäjä 26 s. 81–85.
- PETKOVA, DIANA – LEHTONEN, JAAKKO (toim.) 2005: National Identities and Images. Bulgarian-Finnish Attitudes and Perceptions. Jyväskylän yliopiston viestintätieteiden laitoksen julkaisuja 28.
- PULKKINEN, PAAVO 1966: Asyndeettinen rinnastus suomen kielessä. SKST 281. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- RAPOLA, MARTTI 1919–1920: Kantasuomalaiset pääpainottomain tavujen *i*-loppuiset diftongit suomen murteissa. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- 1966: Suomen kielen äännehistorian luennot. SKST 283. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1990: Johdatus suomen murteisiin. Neljäs painos. Tietolipas 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- RAVILA, PAAVO 1952: Onomatopoeettisten ja deskriptiivisten sanojen asema kielen äännesysteemissä. – Virittäjä 56 s. 262–274.
- 1967: Totuus ja metodi. Kielitieteellisiä esseitä. Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- REKONEN, PETRI 2006: Siirtokarjalaiset Etelä-Pohjanmaalla. – Raimo Salokangas (toim.), Etelä-Pohjanmaan historia VII. 1910-luvulta 1960-luvulle s. 193–200. Vaasa: Etelä-Pohjanmaan liitto.
- RUOPPILA, VEIKKO 1935: Vokaalivaihtelu äänne- ja merkitysoyhteyksinä. – Virittäjä 39 s. 128–136.
- 1976: Lemi sanastonkerääjän työkenttänä. – Tuomo Tuomi (toim.), Sanojen taivalta. Puoli vuosisataa Sanakirjasäätiön toimintaa s. 35–41. Suomi 121: 2. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- RYTKÖNEN, AHTI 1935: Deskriptiivisistä sanoista. – Virittäjä 39 s. 90–102.
- SALOKANGAS, RAIMO – NYGÅRD, TOIVO 2006: Etelä-Pohjanmaa ja eteläpohjalaiset todellisuuksina ja mielikuvina. – Raimo Salokangas (toim.), Etelä-Pohjanmaan historia VII. 1910-luvulta 1960-luvulle s. 813–834. Vaasa: Etelä-Pohjanmaan liitto.
- Sananjalka. Suomen Kielen Seuran vuosikirja. Turku.
- SIVULA, JAAKKO 1976: Sanalippujen parissa. – Tuomo Tuomi (toim.), Sanojen taivalta. Puoli vuosisataa Sanakirjasäätiön toimintaa s. 50–57. Suomi 121: 2. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1989: Deskriptiiviset sanat. – Jouko Vesikansa (toim.), Nykysuomen sanavarat s. 165–182. Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- SKK 2007 = Seinäjoen kaupunginkirjasto-maakuntakirjasto. 19.1.2007. Pohjalaisia nykykirjailijoita Kaarina Toijanniemi. [WWW-dokumentti]
<<http://www.seinajoki.fi/kirjasto/kirjailijat/toijanniemi.htm>> [luettu 1.3.2007]
- SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia. Helsinki.
- SMS = Suomen murteiden sanakirja I–VII. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 36. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 1985–2003.
- SMST 1988 = Suomen murteiden sanakirjan toimitusohjeet. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 54. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Valtion painatuskeskus. 1988.
- STRANDBERG, JAN 2004: Ei sanat salahan joua: fennistiikan murteenkeruun historiaa 1868–1925. Pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- TOIJANNIEMI, KAARINA (toim.) 1997: Johannyttoki Lapuan murteella. Lapuan murteen sanakirja. Lapua-Seura r.y.
- TUOMI, TUOMO 1989a: Yleiskielemme murrepohjainen sanasto. – Jouko Vesikansa (toim.), Nykysuomen sanavarat s. 28–56. Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- 1989b: Suomen murteiden sanakirja. Johdanto. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 36. Helsinki: Valtion painatuskeskus.
- TUOMIKOSKI ym. = TUOMIKOSKI, LAINA – TUOMIKOSKI, AATTO – HALME, VAULA – LUOMA, VESA – VÄLIMÄKI, ANTTI (toim.) 1988: Suunmuutetta. Murre sanoja Ilmajoelta. Ilmajoki-seura ry.
- TUOMOLA, URHO 1935: Sanojen merkitysten huomioimisesta kansankielen sanaston keruussa. – Virittäjä 39 s. 137–145.
- VAATTOVAARA, JOHANNA 2005: Lisää lingvistiikkaa kansan käsityksistä. – Virittäjä 109 s. 466–475.

- VAKIMO, SINIKKA 2004: Tutkimusnäkökulmia maanviljelijöiden kirjoitettuihin elämäntuntoihin. [WWW-dokumentti] <http://cc.joensuu.fi/~loristi/2_04/vak204b.html> [luettu 1.3.2007]
- VESIKANSA, JOUKO 1978: Miljoona sanaa. Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- 1989: Yhdyssanat. – Jouko Vesikansa (toim.), Nykysuomen sanavarat s. 213–258. Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- VILKUNA, KUSTAA 1976: Myrskyä ja menestystä. – Tuomo Tuomi (toim.), Sanojen taivalta. Puoli vuosisataa Sanakirjasäätiön toimintaa s. 7–27. Suomi 121: 2. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- VILPPULA, MATTI 1987: Selitinkö oikein? Ajatuksia ja esimerkkejä sanakirjamäärittelmästä. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 46. Helsinki: Valtion painatuskeskus.
- Virittäjä. Kotikielen Seuran aikakauslehti. Helsinki.
- VÄLIMÄKI, ANTTI 1988: Lukijalle. – Laina Tuomikoski, Aatto Tuomikoski, Vaula Halme, Vesa Luoma & Antti Välimäki (toim.), Suunmuutetta. Murreranoja Ilmajoelta. Ilmajoki-Seura ry.
- ZIMMERBAUER, KAJ 2002: Etelä-Pohjanmaan imago. Maakunnallisten mielikuvien jäljillä. Sarja B: 25. Seinäjoki: Helsingin yliopiston maaseudun tutkimus- ja koulutuskeskus.
- ÖSTMAN, JAN-OLA 2000: Merkityksen ajankohtaiset haasteet yleiselle kielitieteelle. – Anu Airola, Heikki J. Leskinen & Veera Mustonen (toim.), Merkillinen merkitys s. 69–84. Helsinki: Gaudeamus.